

442

Ֆ. ԵՆԳԵԼՍ

ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ
ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՈՒՏՈՊԻԱՅԻՑ
ԴԵՊԻ ԴԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

3/173

V-78

13 MAY 2005

Պրոկտորներ բոլոր յերկրների, միացնելով

NOV 2002

116

3K13

U-78

Ֆ. ԵՆԳԵԼՍ

ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ
ՈՒՏՈՊԻԱՅԻՑ ԴԵՊԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

★

ԵՕՔ
ԲԻՄ

Լաֆարգի կատարած թարգմանութեան անսպասելի հաջողութեանը ֆրանսերեն խոսող յերկրներում, և հատկապես հենց Ֆրանսիայում, իմ առաջ այն հարցը դրեց, թե արդյոք նպատակահարմար չի լինի նմանապես այդ յերեք գլուխների առանձին գերմաներեն հրատարակութունը: Յեւ ահա Յյուրիխի «Սոցիալ-դեմոկրատ»¹ խմբագրութունն ինձ հաղորդեց, վոր գերմանական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցութեան շարքերում պրոպագանդիստական նոր բրոշյուրների մեծ պահանջ է նկատուում, և ինձնից հարցրեց, թե արդյոք յես չեմ համաձայնվի, վորպեսզի այդ նպատակով հրատարակվեն մատնանշված յերեք գլուխները: Յես, իհարկե, ավի իմ համաձայնութեանը խմբագրութեանը և նրա տրամադրութեան տակ դրի իմ աշխատութեանը:

Բայց չե՞ վոր սկզբում այդ բրոշյուրը ամենևին ել դրված չէր մասսաների մեջ անմիջական պրոպագանդ անելու համար: Կարո՞ղ եր արդյոք դրա համար պիտանի լինել մի, ըստ եյուլթան դուտ գիտական, աշխատութեան: Ինչպիսի՞ փոփոխութեաններ են անհրաժեշտ ըստ ձեւի և բովանդակութեան:

Ինչ վերաբերում է ձեւին, ապա միայն ոտարադի բառերի առատութեանը կարող եր կասկած հարուցել: Բայց արդեն Լասսան իր ճառերում ու պրոպագանդիստական բրոշյուրներում այնքան ել չէր խուսափում ոտարադի բառեր դործածելուց, և, վորքան ինձ հայտնի յե, դրա դեմ առանձնապես չեյին ել դժգոհում: Իսկ այդ ժամանակից սկսած մեր բանվորներն ել ավելի յեռանդով և ավելի կանոնավոր կերպով են լրագրեր կարդում և դրա չնորհիւ ավելի յեն յուրացրել ոտարադի բառերը: Յես նրանով սահմանափակվեցի, վոր հանեցի վոչ անպայման անհրաժեշտ բոլոր ոտարադի բառերը: Բայց, թողնելով անհրաժեշտները, յես հրաժարվեցի նրանց այսպես կոչված բացատրական թարգմանութեաններ կցելուց: Չե՞ վոր անհրաժեշտ ոտարադի բառերը, վորոնք մեծ մասամբ ամենքի կողմից ընդունված գիտական-տեխնիկական տերմիններ են, անհրաժեշտ չեյին ել լինի, յեթե նրանց թարգմանութեանը հնարավոր լիներ: Ուրեմն, թարգմանութեանը միայն աղավաղում է իմաստը. բա-

¹ «Սոցիալ-դեմոկրատ» — գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի կենտրոնական օրգանը, վոր 1879-ից մինչև 1888 թ. հրատարակվում եր Շվեյցարիայում, Յյուրիխում, իսկ վերջին յերկու տարին (1889—1890) — Լոնդոնում: Գերմանիայում սոցիալիստների դեմ բացառիկ սրենքի դործողութեան ժամանակամիջոցում (1878—1890) սոցիալ-դեմոկրատական հրատարակութեաններն արգելված եյին:

ցատրեկու փոխարեն նա շփոթութեան և մտնում: Բանավոր բացատրութեաններն այդպիսի դեպքում անհամեմատ ավելի յեն ողնում:

Իսկ ինչ վերաբերում է բովանդակութեանը, ապա յես համարձակվում եմ պնդել, վոր նա գերմանական բանվորների համար քիչ դժվարութեաններ և ներկայացնում: Առհասարակ դժվար է միայն յերրորդ հատվածը, ընդլորում նա անհամեմատ ավելի քիչ դժվարութեաններ և ներկայացնում այն բանվորների համար, վորոնց կյանքի ընդհանուր պայմաններն այդ հատվածն ընդգրկում է, քան «կրթված» բուրժուաների համար: Բազմաթիվ պարզաբանումներ ու լրացումներ անելով՝ յես իսկապես թերցողներին, այնպիսի մարդկանց, ինչպես պատգամավոր պարոն Փոն-Այներին, պարոն դադտնի խորհրդական Հայնրիխ Փոն-Ջիբելին և ուրիշ Տրայչլիներին, վորոնց մարմինը սաստիկ յեռ է գալիս շարունակ նորից ու նորից ցույց տալու իրենց աներեկական յեռի տղիտութեանը և դրանից բղիտող՝ սոցիալիզմի ապշեցուցիչ անհասկացողութեանը¹: Յեթե Դոն-Քիչոտն² ուզում է ճակատամարտ մղել հողմաղացների դեմ, ապա այդ լիովին համապատասխանում է նրա կոչմանն ու դերին, բայց Սանչո-Պանչոյին մենք նման վոչ մի բան չենք կարող թույլ տալ:

Այդպիսի ընթերցողները, հավանորեն, նաև կղարմանան, սոցիալիզմի զարգացման համառոտ ուղիղծում հանդիպելով Կանտի-Լապլատի³ ուսմունքին տիեզերքի ծագման մասին, ժամանակակից բնագիտութեանն ու Դարվինին, գերմանական կլասիկ փիլիսոփայութեանն ու Հեգելին: Սակայն բանն այն է, վոր զիտական սոցիալիզմն ըստ եյուլթան իրենից ներկայացնում է գերմանական պրոպագանդ և կարող եր ծագել միայն մի ժողովրդի մեջ, վորի կլասիկ փիլիսոփայութեանը վառ եր պահել գիտակցական

¹ Ջիբելի և Տրայչլի-գերմանական սեակցիոն բուրժուական պատմաբաններ: Խմբ.:
² Դոն-Քիչոտը Սերվանտեսի (XVI դար) նույնանուն յերգիծարանական վեպի գլխավոր հերոսն է: Հեգելնակը հանձին Դոն-Քիչոտի ծագումն է միջնադարյան ասպետութեանը: Սանչո-Պանչոն Դոն-Քիչոտի զինակիւնն է: Խմբ.:
³ Գերմանացի փիլիսոփա Կանտը (1724—1804) 1755 թ. այն հիպոթեզը (զիտական յենթադրութեանը) արտահայտեց, թե արեգակնային ուստեմը ծագել է շիկացած պտտող մուշակաղանջներից: Այդ հիպոթեզը հետադարձ զարգացրեց ու հիմնավորեց Փրանսիացի մաթեմատիկոս և աստղաբան Լապլատը (1749—1827): Խմբ.:

դիւակեկտիկայի տրադիցիան, Գերմանիայում¹: Պատմութեան մատենադաստիարակական ըմբռնումը և նրա հատուկ կիրառումը պրոլետարիատի և բուրժուազիայի միջև տեղի ունեցող արդի դասակարգային պայքարի նկատմամբ հնարավոր դարձաւ միայն դիակեկտիկայի ոգնութեամբ: Յեւ յետեւ գերմանական բուրժուազիայի դպրոցական ուսուցիչները գերմանական մեծ փիլիսոփաների հիշատակը և նրանց ստեղծած դիակեկտիկական խեղդեցին անմիջապէս եկեկտիկի ճահճի մեջ,—այն աստիճան, վոր մենք պետք է վկայակոչենք ժամանակակից բնագիտութեանը՝ ապացուցելու համար, վոր դիակեկտիկական դոգմութեան ունի իրականութեան մեջ,—ապա մենք, գերմանացի սոցիալիստներս, պարծենում ենք նրանով, վոր ծաղում ենք վո՛չ միայն Սեն-Սիմոնից, Գուրայից և Ռուսսոյից, այլ նաև Կանտից, Ֆրիտտեյից ու Հեգելից:

Լոնդոն, 21 սեպտեմբերի 1882 թ.:

¹ «Գերմանիայում»—գրաբնակ է: Պետք է ասել—գերմանացիները մեջ: Քանի վոր ինչքան, մի կողմից, դիտական սոցիալիզմի ծագման համար անհրաժեշտ էր գերմանական դիակեկտիկական, այնքան էլ, մյուս կողմից, անհրաժեշտ էին Անգլիայի ու Ֆրանսիայի տնտեսական ու քաղաքական զարգացած պայմանները: Գերմանիայի հետամնաց,—քառասական թվականների սկզբին ե՛լ ավելի մեծ չափով, քան այժմ,—տնտեսական ու քաղաքական պայմանները լավագոյն դեպքում կարող էին առաջ բերել միայն սոցիալիզմի ծագանկարներ (համառ. «Կոմունիստական մանիֆեստ», III, 1—«Գերմանական կամ ճշմարիտ սոցիալիզմ»): Միայն այն ժամանակ, յերբ Անգլիայում ու Ֆրանսիայում ստեղծված տնտեսական ու քաղաքական սիտուացիան գերմանական դիակեկտիկական քննադատութեան յենթարկելից, կարելի չէր իրական արդյունքների հասնել: Այդ տեսակետից, հետևապէս, դիտական սոցիալիզմը վո՛չ թէ բացառապէս գերմանական, այլ վոչ պակաս չափով նա՛և միջազգային պրոպագանդա է: (Ենգլիսի ծանոթագրութիւնը, վոր մա արեւ և գիւղը տպագրվեալուց հետո, առաջին հրատարակութեան մեջ: Մանոքագրութիւնը տպվել է վերջին հրատարակութեամբ):

1892 ԹՎԻ ԱՆԳԼԵՐԵՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

Առաջարկող բրոշյուրն սկզբում մի ավելի ընդարձակ ամբողջութեան մասն է յեղել: 1875 թ. մոտերը Բեռլինի համալսարանի պրիվատ-դոցենտ դ-ր Ոյդ. Դյուրինգը հանկարծակի և բախտական աղմուկով հայտարարեց, վոր նա սկսել է հալածալ սոցիալիզմին, և գերմանական հասարակութեանը հրամցրեց վո՛չ սոցիալիզմին, և գերմանական խեղճի, այլ հասարակութեան մանրամասն սոցիալիստական թերութիւն, այլ հասարակութեան վերակառուցման մանրամասնորեն մշակված դործնական պլան: Ինքնին հասկանալի չէ, նա ամբողջ ուժով հարձակւեց իր նախորդները վրա. ամենից շատ տուժեց Մարքսը, վորի վրա յեր թափում նա իր դայրույթի ամբողջ բաժակը:

Այդ տեղի ունեցաւ ճիշտ այն ժամանակ, յերբ դեռ նոր էր կատարվել Գերմանիայում սոցիալիստական կուսակցութեան յերկու մասերի—այդենախականների և լասսալականների միացումը, և կուսակցութեանն այդպիսով վո՛չ միայն չափազանց ուժեղացել էր, այլև—վոր ե՛լ ավելի կարևոր է—հնարավորութեան էր ստացել իր ուժերն ընդհանուր թշնամու դեմ ուղղելու: Սոցիալիստական կուսակցութեանը Գերմանիայում արագ կերպով ուժ լիստական կուսակցութեանը Գերմանիայում արագ կերպով ուժ էր դառնում: Բայց նրան ուժ դարձնելու համար ամենից առաջ անհրաժեշտ էր վտանդի չենթարկել նորից նվաճված միասնութեանը: Մինչդեռ դ-ր Դյուրինգը բացահայտ կերպով սկսեց իր շուրջն ստեղծել աղանդ, ապագա ինքնուրույն կուսակցութեան կորիզը: Դրա համար ել մենք կամա-ակամա հարկադրված էինք բարձրացնելու մեզ նետված ձեռնոցը և մարտի բռնակելու:

¹ Այստեղ մենք տպում ենք միայն «Սոցիալիզմի զարգացումը» բրոշյուրը անգլերեն ներածութեան մի փոքր մասը—առաջին յերեք էջը: Ամբողջ ներածութեանը, միայն առանց այդ յերեք էջի, ինքը՝ Ենգլիսը տպել է գերմաներեն «Neue Zeit» ժուռնալում, վորպէս ինքնուրույն հոդված «Պատմական մատերիալիզմի մասին» վերնագրով: Նույն այդ վերնագրով էլ նա լույս է բնծայել ԻՄԵԼ-ի կողմից առանձին բրոշյուրով: Խմբ.:

Մակայն այդ թեև վոչ չաա գծվարին, բայց մի իսկապես ձգձգումն դործ եր: Լավ հայտնի յե, վոր մեզ՝ գերմանացիներու հատուկ ե մի սարսափելի ծանրակշիռ «Gründlichkeit» (հիմնավորություն) — արմատական խորություն կամ խոր արմատականություն, անվանեցեք՝ ինչպես կուզեք: Յերբ մեզնից վորեւ մեկն սկսում ե շարադրել այն, ինչ վոր, նրա կարծիքով, նոր թեորիա յե, նա անհրաժեշտ ե համարում ամենից առաջ մշակել այդ վորպես մի համայնապարփակ սխտեմ: Նա պետք ե ապացուցի, վոր տրամաբանություն սկզբունքները և տիեզերքի հիմնական որոնքները հավիտենից գոյություն են ունեցել միայն նրա համար, վորպեսզի բերեն — հասցեն հենց այդ նոր և ամեն ինչ ավարտող թեորիային: Յեվ այդ տեսակետից դր Պյուլերինգը լիովին իր ազդության բարձրության վրա յե յեղել: Վոչ ավելի, վոչ պակաս, քան մի լրիվ՝ ռացիոնալ, բարոյադիտական, բնագիտական և պատմական «Փիլիսոփայության սխտեմ», մի լրիվ՝ «Քաղաքատնտեսության ու սոցիալիզմի սխտեմ» և, վերջապես, «Քաղաքատնտեսության քննադատական պատմություն», — յերեք հաստատիոր հատորներ, քառածալ թերթի ծավալով, վորոնք ծանր են ինչպես քաշով, այնպես ել բովանդակությամբ, նախորդ փիլիսոփաների դեմ և տնտեսագետների դեմ ընդհանրապես ու Մարքսի դեմ մասնավորապես մորիլիդացիայի յենթարկված ապացույցների յերեք զորաբանակ, իսկապես վոր «գլխության մեջ» կատարյալ «հեղաշրջում» կատարելու մի փորձ. ահա թե ինչի հետ յես պետք ե դործ ունենայի: Յես հարկադրված եյի քննախոսելու ամեն տեսակ, ամենաբազմադան առարկաների մասին — ժամանակի ու տարածության կոնցեպցիաներից մինչև բեմեալից, նյութի ու շարժման հավիտենականությունից մինչև բարոյական դադափարների փոփոխական բնույթը, դարվիշյան բնական ընտրանքից մինչև յերիտասարդության դատարարականությունը ապագա հասարակության մեջ: Համենայն դեպս, իմ հակառակորդի ամենապարփակ դիապագոնը ինձ առիթ տվեց նրա հետ ունեցած բանավեճի ժամանակ շարադրելու Մարքսի և իմ հայացքներն այդ բոլոր բազմադան առարկաների մասին, և այն ել՝ շատ ավելի կապակցված ձևով, քան այդ յերբեիցե արել եյինք: Հենց այս եր գլխավոր պատճառը, վոր յես ստանձնեցի այդ, ուրիշ պայմաններում անշնորհակալ, խնդրը:

Իմ պատասխանը նախ լույս տեսավ մի շարք հոդվածների ձևով Լայպցիգի «Vorwärts»-ում, սոցիալիստական կուսակցության կենտրոնական օրգանում, իսկ հետո — «Գիտության մեջ» պ. Ոյ-

գեն Պյուլերինգի կատարած հեղաշրջումը՝ դրքի ձևով, վորի յերկրորդ հրատարակությունը լույս տեսավ Ֆյուրերխում 1886 թվին:

Իմ բարեկամ, այժմ Փրանսական պալատում Լիլի պատգամավոր Պոլ Լաֆարգի խնդրեցով, այդ դրքի յերեք գլուխներից յես կազմեցի մի բրոշյուր, վորը նա թարգմանեց և հրատարակեց 1880 թ. «Ուտոպիական սոցիալիզմ և դիտական սոցիալիզմ» անունով: Այդ Փրանսերեն տեքստը կազմեց լեհերեն և իտալաներեն հրատարակությունների հիմքը: 1883 թ. մեր գերմանական բարեկամները հրատարակեցին այդ բրոշյուրն այն լեզվով, վորով նա սկզբում գրված եր: Հետո այդ գերմաներեն ընդդիմ կառավրեցին իտալերեն, ռուսերեն, ղանիերեն, հոլանդերեն և ումբիներեն թարգմանությունները: Այսպիսով, հաշված նաև անգլերեն հրատարակությունը, այս բրոշյուրը տարածված ե տասը լեզուներով: Կարծում եմ, վոր վոչ մի սոցիալիստական յերկ, չքացառելով նույնիսկ մեր «Կոմունիստական մանիֆեստը», վոր առաջին անգամ հրատարակված ե 1848 թ., և Մարքսի «Կապիտալը», այսքան անգամ չի թարգմանվել: Գերմանիայում բրոշյուրը չորս հրատարակություն ունեցավ, մոտ 20.000 օրինակ ընդհանուր տիրածով:

Հետագայում դործածվող տնտեսագիտական տեքմինները, վորչափով նրանք նոր են, գուցադիպում են Մարքսի «Կապիտալի» անգլերեն հրատարակության տեքմինոլոգիայի հետ: «Ապրանքային արտադրություն» ասելով՝ մենք հասկանում ենք տնտեսական զարգացման այն ստորիճանը, յերբ առարկաներն արտադրվում են վոչ միայն արտադրողների պահանջները բավարարելու համար, այլ նաև փոխանակության նպատակով, այսինքն՝ արտադրվում են վորպես ապրանքներ, և վոչ թե սպառողական արժեքներ: Այդ աստիճանը գոյություն ունի այն ժամանակից, յերբ սկսվել ե արտադրությունը փոխանակության համար, և կիս մինչև մեր ժամանակը. իր զարգացման դադաթնակետին ե հասնում այդ աստիճանը միայն կապիտալիստական արտադրության ժամանակ, այսինքն՝ այն պայմաններում, յերբ կապիտալիստը, արտադրության միջոցների սեփականատերը, փողով վարձում ե բանվորներ, — մարդկանց, վորոնք գուրկ են արտադրության վորեւ միջոցից, բացի իրենց սեփական աշխատանքային ուժից, — և իր գրպանն ե դնում պրոդուկտների վաճառքի գնի ավելցուկը՝ իր ծախքերը դուրս դալուց հետո: Արդյունաբերական արտադրության պատմությունը, սկսած միջին

գարեբից, մենք բաժանում ենք յերեք շրջանի—1) արհեստի ախրապետութիւն, մանր արհեստավոր—վարպետները և նրանց սակաւթիւ յենթավարպետները ու աշակերտները զարաշրջան, յերեք ամեն մի աշխատող ամբողջ առարկան և արտադրում. 2) մանուֆակտուրա, յերեք մեկ ընդարձակ դործանոցում հալածված ալեյի խոշոր թիւով բանվորներ արտադրում են ամբողջ առարկան աշխատանքի բաժանման կարգով, այսինքն՝ ամեն մի բանվոր կատարում է վորեւ մեկ մասնակի ոպերացիա, այնպես վոր պրոդուկտը պատրաստ է միայն նրանից հետո, յերեք նա հաշորդաբար անցել է նրանց բոլորի ձեռքով. 3) ժամանակակից արդյունաբերութիւն, վորի ժամանակ պրոդուկտն արտադրում են վորեւ ուժով շարժվող մեքենաները, իսկ բանվորի դերը սահմանափակվում է մեքենայական ֆակտորի դործողութիւններին հսկելով և այդ դործողութիւնները կարգավորելով:

ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ՈՒՏՈՊԻԱՅԻՑ ԴԵՊԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

I

Արդի սոցիալիզմն իր բովանդակութեամբ ամենից առաջ՝ մի վերջից, ունեւորներն ու չունեւորներն, կապիտալիստներն ու վարձու բանվորներն՝ արդի հասարակութեան մեջ իշխող փոխադարձ դասակարգային հակադրութիւնների ելութիւնը, իսկ մյուս կողմից, արտադրութեան մեջ տիրող անարխիայի ելութիւնը ըմբռնելու արդյունք է: Բայց իր թեորիական ձեւով այդ թիւնն սոցիալիզմը յերեւան է դալիս սկզբում միայն վորպես XVIII դարի մեծ լուսավորիչների¹ առաջադրած սկզբունքների հետագա և կարճեա ալեյի հետեւողական զարգացում: Ինչպես ամեն մի նոր թեորիա, սոցիալիզմը պետք է յեւներ նրանից առաջ կուտակված իդեական մատերիալից, թեև նրա արմատները նյութական տնտեսական փոփոխութեան մեջ ելին դտնվում:

Այն մեծ մարդիկ, վորոնք Ֆրանսիայում լուսավորում էլին զլուխները մոտեցող հեղափոխութեան համար, իրենք հանդես ելին դալիս ծայրահեղ հեղափոխականորեն: Վոչ մի արտաքին հեղինակութիւն նրանք չեյին ճանաչում: Կրօնը, բնութեան վերաբերյալ հայացքները, հասարակութիւնը, պետական կարգը—ամեն ինչ նրանք անխնա քննադատութեան ելին յենթարկում, ամեն ինչ բանականութեան դատարանի առաջ եր կանչվում և անհետացման եր դատապարտվում, յեթե չեր կարողանում իր բանական լինելը (разумность) ապացուցել: Բանականութիւնը դարձավ դոյութիւն ունեցող ամեն բանի միակ չափանիշը: Այդ այն ժամանակ եր, յերեք Հեգելի արտահայտութեամբ, «տիե-

¹ Խոսքը վերաբերում է Ֆրանսական բուրժուազիայի ներկայացուցիչներին փրիստիայութեան ու դիտութեան մեջ 1789—1794 թ. թ. Ֆրանսական բուրժուական հեղափոխութեան նախորդին: Ամենաականավոր ներկայացուցիչներն էլին Վոլտերը, Ռուսսոն, Էնցիկլոպեդիստները Դիդրոյի ղեկավարութեամբ և ուրիշները: ԽԱԲ.:

դիբըը գլխիվայր գլուխը՝, աշխնին՝ յերբ մարդու գլուխն ու նրա մտածողության ոգնությամբ հաստնադործված գրույթները պատ-
հանը առաջադրեցին բոլոր մարդկային գործողություններին ու հա-
սարակական հարաբերություններին միակ հիմքը ծառայելու, և
յերբ գրանից հետո այդ գրույթներին հակասող իրականությունը
փաստորեն գլխիվայր չըլկեց: Հասարակության ու պետության
բոլոր նախկին ձևերը, բոլոր տրադիցիոն պատկերացումներն ան-
բանական համարվեցին և զեն նետվեցին վորպես հնոտի. աշխար-
հը մինչև այժմ միայն նախադաշարմունքներով եր զեկավարվել,
և նրա սմբբող անցյալը միայն կարեկցության ու արհամարհանքի
յե արժանի: Այժմ առաջին անգամ ծագեց արևը, վրա հասավ
բանականության թաղավորությունը, և այդ ժամանակից սկսած
սնահավատությանն ու անարդարությունը, արտոնություններն
ու ճնշումը իրենց տեղը պիտի զիջեն հավիտենական ճշմարտու-
թյանը, հավիտենական պրդարությանը, բնության օրենքներին
բղիտդ հավասարությանը և մարդու անկապտելի իրաւանքնե-
րին:

1 Ահա թե ինչ է ասում Հեղելը Փրահայական հեղափոխության մասին։ «Իրավունքի իդեան, հասկացողությունը միանգամից ճանաչման իրավունք նվաճեց, իրավագրվածության հնամաշ նեցուկները նրան վռչ մի դիմադրություն ցույց տալ չէին կարող։ Իրավունքի իդեան սահմանադրության հիմքում ե ողբվում, և այժմ ամեն ինչ պետք է այդ իդեայի վրա հենվի։ Այն որից, յերբ յերկնքում լույս և տալիս արեգակը և նրա շուրջը պտտվում են մոլորակները, դեռ յերեք չի յեղել, վոր մարդը դիմի վրա կանգներ, այսինքն՝ հենվեր իդեայի վրա և այդ իդեայի համաձայն ել վերականգնեք իրավա-նությունը։ Անարադորն տալիսն է ասել, վոր Nuss-ը, այսինքն՝ բանականու-թյունն և կառավարում ամեղեքը, բայց միայն ո՛րո՞ւմ ամալին անդամ մար-դը հաստի տն բանն ընդունելուն, թե միտքը պետք է կառավարի հոգեք իրականությունը։ Այդ մի հոյակապ արեածագ եր։ Բոլոր մտածող եյակները բերիլանելով վաղորմեցիկն հոր դարաշրջանի սկսվելը։ Մի վեհ հրեմամբ իշ-խում եր այդ ժամանակի վրա, և ամբողջ աշխարհը համակվեց հոգա խոմ-դավառարարի, կարծես ամալին ամբողջ կատարվեց տեսվածության հու-տությունը աշխարհի հետ» (Հեղել, Պատմություն իրիտականությանը, 1840 թ., էջ 535)։ Ժամանակը չե՞, արդյոք, վերջապես, հանդուցյալ պո-ֆեսոր Հեղելի տալիսի վառնդովոր խոսկարարական իդեաների դեմ դո-ժադերելու ասցիալիտաների վերաբերյալ որենքը։ (Նեցկեի ծանոթագրությունը)

Բայց այն հակադրութեան կողքին, վոր կար Ֆետգալական ազնվականութեան և վորպէս մնացած ամբողջ հասարակութեան ներկայացուցիչ հանդէս յեկած բուրժուազիայի միջև, դոյութեան ուներ ընդհանուր հակադրութիւն չահագործողների ու շահագործովայների միջև, հարուստ պորտաբուժները ու աշխատավոր զօրակները միջև։ Հենց այս հանդամանքն էլ հնարավորութեան չքավորների միջև։ Հենց այս հանդամանքն էլ հնարավորութեան տվեց բուրժուազիայի ներկայացուցիչներին հանդէս դալու վո'չ թե վորպէս վորեւե առանձին դասակարգի, այլ ամբողջ տառապող մարդկութեան ներկայացուցիչների դերում։ Այնպիսի։ Բուրժու-մարդկութեան ներկայացուցիչները ծանրաբեռնված եր իր սեփական ազգիան իր ծաղման ըրպելից ծանրաբեռնված եր իր սեփական հակադրութեամբ․ կապիտալիստները չեն կարող դոյութեան ունենալ առանց վարձու բանվորների, և հենց նույնպիսի հարաբերութեամբ, ինչպէս վոր միջնադարյան ցեխային վարպետն եր դարգանում ու դառնում ժամանակակից բուրժուա, ցեխային յենթավարպետն ու արտացեսային որամշակն ելին դարգանում և պրոլետարներ դառնում։ Ու թեև ամբողջովին վերցրած բուրժուազիան ազնվականութեան դեմ մղած իր պայքարի մեջ վորոշ խաւովունք ուներ իրեն նույնպէս այն ժամանակվա տարբեր աշխատավոր դասակարգերի ներկայացուցիչը համարելու, այնու-խաւատովոր դասակարգերի ներկայացուցիչը համարելու, այնու-ամենայնիվ ամեն մի բուրժուական խոշոր շարժման ժամանակ

Յեթե Փրանսական հեղափոխութեան ստեղծած հասարակա-
կարգը և նոր պետութիւնը կարող ել ելին բանական թիւալ
հին հիմնարկութիւններէ համեմատութեամբ, ապա նրանք հա-
մենայն դեպս շատ հեռու ելին բացարձակ բանական լինելուց:
Բանականութեան թաղալորութիւնը բոլորովին խորտակվեց:
Ռուսոյի հասարակական դաշինքն իր ունալ իրականացումը
գտաւ տեղորէ տիրապետութեան մեջ, վորից իր քաղաքական
ընդունակութեան հալատը կորցրած բուրժուական փրկութիւն
եր փնտրում սկզբում գիրեկտորիայի² կաշառվածութեան մեջ,
իսկ հետո նապոլեոնյան դեսպոտիզմի թեւի տակ: Խոստացալ
հալիտեանական խաղաղութիւնը վերածվեց նախնական պատե-
րազմներէ մի անվերջ շարքի:

Ավելի հաջող չընթացալ բանական հասարակակարգի դարձը:
Հակադրութիւնը հարստութեան ու քաղաքականութեան միջև ընդհա-
նուր բարրութեան մեջ լուծում ստանալու փոխարեն, ընդհակա-
ռակը, ուժեղացալ ցեխային ու այլ արտոնութիւններէ վերաց-
ման հետեանքով, վորոնք վորոշ չափով վորպես քողարկում ելին
ծառայում այդ հակադրութեան համար, ինչպես նաև այդ հակա-
դրութիւնը վորոշ չափով մեղմացնող յեկեղեցական բարեգոր-
ծութեան վերացման հետեանքով: Այժմ ֆեոդալական կապաւնքնե-
րից գործնականապես իրականացված «սեփականութեան ազատու-
թիւնը» մանր բուրժուայի և գյուղացու համար դարձալ խո-
շոր կապիտալի և խոշոր հողատիրութեան հզորագույն մրցու-
թեամբ ճգնված այդ մանր սեփականութիւնը հենց այդ մարդատ-
ներին ծախելու ազատութիւն և այդպիսով մանր բուրժուաների
և գյուղացիների համար դարձալ ազատութիւն սեփականութեան
միջ: Արդիւնաբերութեան աբաղ դարգացումը կապիտալիստական
հիմքի վրա բանալորական մասնաների աղքատութիւնն ու տառա-
պանքները դարձրեց հասարակութեան գոյութեան անհրաժեշտ

¹ 1793—1794 թ. թ. Փրանսիայի հեղափոխական կառավարութիւնը, վորի
գլուխ կանգնած ելին յակոբինները (հեղափոխական մանր բուրժուադիայի և
պէրեյական մասնաների ներկայացուցիչները), կիրառում եր տեղորէ ուժերը,
վորպես հակահեղափոխութեան դեմ կովելու միջոց: Խմբ.:

² Դիրեկտորիա յեր կոչվում Փրանսական կառավարութիւնը, վոր հակա-
հեղափոխական բուրժուազիան հաստատեց տերմիդորյան հակահեղափոխական
հեղաշրջումից հետո (1794 թ. հաւիս), յերը նա տապալեց յակոբինյան դիկ-
տատուրան: Դիրեկտորիան գոյութիւն ունեցալ 1795-ից մինչև 1799 թ. և
տապալվեց Նապոլեոն Բոնապարտի ձեռքով: Նապոլեոնի ժամանակ ել, վորն
սկզբում հռչակվեց ճառալին կոնսուլը, իսկ հետո՝ Փրանսիայի կայսր (1804 թ.),
Փրանսիան մղում եր այն նվաճողական պատերազմները, վորոնց մասին հե-
տագայում խոսում ե Ենգելսը: Խմբ.:

պայմանը: Կանխիկ փողը, Կառլեյլի¹ արտահայտութեամբ, դար-
ձալ այդ հասարակութեան միակ շաղկապող տարրը: Հանցագոր-
ծութիւններէ թիւլը տարեցտարի աճում եր: Յեթե ֆեոդալական
դարաշրջանի ախտերը, վորոնք առաջ ցուցադրվում ելին, այժմ
թեւ վոնչնացված ել չեյին, բայց այնուամենայնիւ առայժմ հե-
տին պլանն ելին քշլած, դրա փոխարեն ել ավելի փարթամո-
րեն ծաղկեցին նրանց տեղ բուրժուական ախտերը, վորոնք առաջ
վախկոտաբար թաղնվում ելին մթութեան մեջ: Առևտուրը դեռ-
լով ավելի ու ավելի յեր շաղախվում խաբեբայութեամբ: «Յեղ-
բայութեան» հեղափոխական դեկը իրականացալ խաղախու-
թիւններէ և մրցութեամբ ծնված նախանձի մեջ: Կոպիտ բռնու-
թիւնը փոխարինվեց կաշառքով, և սրի տեղ հասարակական իշ-
խանութեան ամենադիւսալոր լծակը փողը դարձալ: «Առաջին դի-
չերվա իրավունքը» ժառանգաբար ֆեոդալներից անցալ Փարրի-
կաններին: Պոռնիկութիւնն աճեց չլսված չափերով, և նույնիսկ
ինքը՝ ամուսնութիւնը մնաց, ինչպես և առաջ, վորպես պոռնու-
կութեան որենքով ընդունված ձև, պաշտոնական քողարկում,
բացի դրանից՝ լրացվելով ամուսնական հավատարմութեան բաղ-
մաթիւ խախտումներով: Մի խոսքով, «բանականութեան հաղթու-
թեան» հետքով ծագած հասարակական ու քաղաքական հիմնարկ-
ները դուրս յեկան լուսավորչներէ փայլուն խոստումներէ՝ դա-
ռը հիասթափութիւն առաջացնող մի կծու ծաղրանկար: Պակա-
սում ելին միայն այդ հիասթափութիւնը հալաստելու ընդունակ
մարդիկ, և այդ մարդիկ հանդես յեկան նոր դարի սկսումով:
1802 թ. լույս տեսան Սեն-Սիմոնի «Ժընեյան նամակները»։ 1808
թ. լույս տեսալ Ֆուրբեյի առաջին յերկը, թեւ նրա թերթիայի
հիմքը վերաբերում ե դեռևս 1799 թվականին. 1800 թ. հունվարի
1-ին Ռոբերտ Ուոլենը ձեռնարկեց Նյու-Լենարկի կառավարմանը:

Բայց այդ ժամանակ կապիտալիստական արտադրութիւնը,
իսկ նրա հետ միասին նաև բուրժուադիայի ու պրոլետարիատի
միջև յեղած հակադրութիւնը դեռ շատ անդադաքացած ելին: Ան-
գլիայում դեռ նոր առաջ յեկած խոշոր արդիւնաբերութիւնը
Փրանսիայում դեռ անհայտ եր: Մինչդեռ միայն խոշոր արդյու-
նաբերութիւնն ե աստիճանաբար հասցնում կոնֆլիկտների վոչ
միայն նրա ստեղծած դասակարգերի միջև, այլ նաև նրա ծնած

¹ Տ. Կառլեյլ—գրող և պատմաբան, ֆեոդալական օղիալիզմի ներկայա-
ցուցիչներից մեկն Անգլիայում: Ֆեոդալական օղիալիզմի մասին տե՛ս «Գո-
մունիստական կուսակցութեան մանիֆեստը»: Խմբ.:

արտադրողական ուժերի և փոխանակութեան ձևերի միջև, և միայն խոշոր արդյունաբերութեան ստեղծած այդ կոնֆլիկտներն են ճակատադրական անհրաժեշտութեամբ հեղաշրջում առաջացնում արտադրութեան յեղանակի մեջ և հասցնում նրա կապիտալիստական բնույթի վերացմանը, ընդվորում նույն այդ խոշոր արդյունաբերութեանն և արտադրողական ուժերի վիթխարի զարգացումով միջոցներ տալիս նաև իր խսկ ստեղծած կոնֆլիկտները լուծելու համար։ Յեթե 1800 թ. ժամանակակից հասարակակարգից զլխող կոնֆլիկտները նոր միայն ծնվում էյին, ապա ե՛լ ալելի պակաս էյին դրանց լուծման միջոցները։ Թեև տեւորի ժամանակ Փարիզի չունեւր մասսաները մի բոսյոյլ զրալեցին իշխանութեւնը և կարողացան, այդպիսով, հաղթութեան հասցնել բուրժուական հեղափոխութեւնն ընդդեմ հենց այդ բուրժուապելայի, բայց դրանով նրանք միայն ապացուցեցին այդ մասսաների կայուն տիրապետութեան ամբողջ անհնարինութեւնն այն ժամանակվա պայմաններում։ Չունեւրների ընդհանուր մասսայից ղեւ չանջատված պրոլետարիատը այն ժամանակ նոր դասակարգի միայն սաղմն եր չազմում և ընդունակ չեր քաղաքական ինքնուրույն գործողութեան։ Նա այն ժամանակ միայն մի ճնշված, տառապող մասսա յեր, վորն իր անողնականութեան մեջ ընդունակ եր փրկութեւն սպասելու միայն վորեւ արտաքին, բարձրագույն ուժից։

Այս փաստը նշելուց հետո մենք արդեն կանգ չենք առնի նրա վրա, քանի վոր հարցի այս կողմն անցյալին և պատկանում: Գրական խանութպաններին թողնենք ինքնարավական կերպով զլջել այդ ծիծաղելի Փանտաղիաները և հրժվել իրենց տեխական մտածելակերպի զգաստությամբ այդպիսի «ցնդարանության» համեմատությամբ: Մեզ անհամեմատ ավելի յեն ուրախացնում Փանտաստիկ ծածկույթի տակից ամեն քայլափոխում դուրս ցալտող այն հանճարեղ մտքերն ու մտքերի սաղմերը, վոր չեն տեսնում կույր Ֆիլիստերները:

պետք է այդ դեպքում ղեկավարներ ու իշխեր: Սեն-Սիմոնի կարծիքով—գլխավորումն ու արդյունաբերությունը, վորոնք միացած էյին նոր կրօնական կապով՝ վորպես մի խիստ հերարխիական, անխուսափելիորեն միտոնկական, «նոր քրիստոնեություն», վոր կոչված էր վերականգնելու ու փորձացիայի ժամանակից կործանված՝ կրօնական հայացքների միասնությունը: Իսկ գլխավորումը—այդ պաշտոնական գիտնականներն էյին, իսկ արդյունաբերությունը—այդ առաջին հերթին ակտիվ բուրժուաները, ֆաբրիկանտները, վաճառականները, բանկիրներն էյին: Ճիշտ է, այդ բուրժուաները պետք է պետական աստիճանավորների նման, ամբողջ հասարակության հավատարմատար անձերի նման մի բան գառնային, բայց բանվորների նկատմամբ իշխող և տնտեսապես արտոնյալ դիրք էյին սկսւմանում: Ինչ վերաբերում է բանկիրներին, ապա նրանք կոչված էյին ամբողջ հասարակական արտադրությունը կարգավորելու՝ վարկը կարգավորելու ողնությամբ: Այդպիսի հայացքը լիովին համապատասխանում էր այն դարաշրջանին, յերբ Ֆրանսիայում խոշոր արդյունաբերությունը, իսկ նրա հետ միասին հակադրությունը բուրժուազիայի և պրոլետարիատի միջև միայն նոր էյին սկսում զարգանալ: Բայց այն, ինչ Սեն-Սիմոնը հատկապես ընդգծում է,—այդ հետևյալն էր. ամենուրեք և շարունակ նրան առաջին հերթին հետաքրքրում է «ամենաբազմաթիվ և ամենաչքափոր դասակարգի» (la classe la plus nombreuse et la plus pauvre) ճակատագիրը:

Արդեն Սեն-Սիմոնի «Ժընևյան նամակներում» մենք գտնում ենք այն դրույթը, թե «բոլոր մարդիկ պետք է աշխատեն»¹. այդ նույն աշխատության մեջ նա արդեն նշում է, վոր տեղորի տիրապետությունը Ֆրանսիայում չունեւոր դասակարգերի տիրապետություններ: «Տեսե՛ք,—գոչում է նա, դիմելով վերջիններին,—ինչ տեղի ունեցավ Ֆրանսիայում, յերբ այնտեղ ձեր ընկերներն էյին իշխում. նրանք սո՛վ ստեղծեցին»: Հանճարեղ խորաթափանցություն էր պետք 1802 թ. ըմբռնելու համար, վոր Ֆրանսական հեղափոխությունը դասակարգային պայքար էր, և վո՛չ միայն աշխլականության ու բուրժուազիայի միջև, այլ նաև աշխլականության, բուրժուազիայի և չունեւոր մասսաների միջև: 1816 թ. Սեն-Սիմոնը հայտարարում է, վոր քաղաքականությունը արտադրության գիտությունն է, և նախորդը դուշակում է նրա ամենալրիվ կլանումը եկոնոմիկայի կողմից: Յեթե այստեղ քաղաքական հիմնարկների՝ տնտեսական հիմքերից ծագելու միաբեր միայն սաղմային ձևով է արտահայտված, ապա միանգամ

մայն սլարդ կերպով է արտահայտված այն միտքը, վոր քաղաքական իշխանությունը մարդկանց վերաբերմամբ պետք է վերադի իրերի կառավարման, արտադրության պրոցեսների ղեկավարման, այսինքն՝ հասցնի «պետություն վերացման», վորի մասին այնքան շատ աղմկում էյին վերջին ժամանակ: Իր ժամանակակիցների նկատմամբ նույնպիսի դերադանցությունը Սեն-Սիմոնը հայտարարում է 1814 թ.,—դաշնակիցների փարիզ մոտենուց անմիջապես հետո,—և այնուհետև 1815 թ. (հարյուր ուրվա պատերազմի ժամանակ)¹, վոր Ֆրանսիայի դաշինքն Անգլիայի հետ և այդ յերկու յերկրներինը Գերմանիայի հետ Յեվրոպայի խաղաղ զարգացման ու ծաղկման միակ յերաշխիքն է: Շատ արիություն ու պատմական հեռատեսություն էր հարկավոր 1815 թ. Փրանսացիներն դաշինք քարոզելու համար Վատերլոոյում հաղթողների հետ:

Յեթե Սեն-Սիմոնի հայացքների հանճարեղ լայնությունը նրան թույլ տվեց վորսալ հետագա համարյա բոլոր սոցիալիստական իդեաների, վոչ միայն տնտեսական բնագավառին վերաբերող իդեաների սաղմերը, ապա Ֆուրյեն, իր կողմից, մեղտալիս է դոյություն ունեցող հասարակակարգի խորապես հետաքրքրող քննադատությունը, վոր միաժամանակ արտահայտված է գուտ Փրանսական սրամտությունը: Նա նախահեղափոխական բուրժուազիայի վոդենչված մարդարներին և նրա հետհեղափոխական կաշառված չողոքորթներին բռնում է նրանց խոսքերով: Նա անխնա կերպով մերկացնում է բուրժուական աշխարհի նյութական ու բարոյական ամբողջ անանկությունը և այդ համեմատում է նախկին լուսավորիչների փայլուն խոստումների հետ այն մասին, թե դալու յե բանականության թաղավորությունը, ամենքին յերջանկություն բերող քաղաքակրթությունը, թե մարդկությունն ընդունակ է անվերջ կատարելագործվելու. նա մերկացնում է ժամանակակից բուրժուական իդեոլոգիան վիճուն Փրազի թլուրիայի դատարկությունը, ցույց տալով, թե ինչ վողորմելի

¹ Նապոլեոն I պատերազմները վերջացան նրա պարտությունը Ֆրանսիայի դեմ կազմվեց մի դաշինք համարյա բոլոր յեվրոպական պետություններից՝ բուրժուական Անգլիայի և ճորտատիրական Ռուսաստանի գլխավորությամբ: 1814 թ. դաշնակիցների զորքերը փարիզն առան, իսկ Նապոլեոնն ստիպված յեղավ դահից հրաժարվելու: 1815 թ. նա վորձ արեց իր իշխանությունը վերականգնելու և նոր պատերազմ մղելու դաշնակիցների դեմ (հարյուր ուրվա պատերազմը), բայց կրկին ջարդվեց Վատերլոոյի մոտ և զարձյալ դահճեց պատերազմը, բայց կրկին կողմից, իսկ հետո աքսորվեց ու Հեղենեյ կղզին, վորտեղ է մեռավ: Խմբ.:

իրականությունն եւ համապատասխանումն նրանց վերամբարձ խոս-
քերին, և իր ամբողջ ծաղրանքն եւ դեղումն այդ Ֆրանգեոլոգիայի
ամենակատարյալ ձախողման առթիւ: Յուրյեն միայն քննադատ
չե, բնավորությամբ միշտ կենսուրախ՝ նա զարձալ յերկիծա-
բան, և նույնիսկ բոլոր ժամանակներն ամենամեծ յերկիծաբան-
ներից մեկը: Դիպուկ ծաղրական բառերով նա նկարագրում ե
սպեկուլաւորի խաբեբայությունն ու մանր-չարչիական վողին, վոր
համակել եր ամբողջ Ֆրանսական առևտուրը հեղափոխության
մայրամուտի շրջանում: Ե՛լ ամէլի հաջող են բուրժուական հա-
սարակության մեջ սեռերի հարաբերություններն յերկիծաբանա-
կան նկարագրությունները և կնոջ դրությունն այդ հասարակու-
թյան մեջ: Առաջինը նրան ե պատկանում քայն միտքը, թե յու-
րաքանչյուր տվյալ հասարակության մեջ կնոջ ազատադրման առ-
տիճանը ամեն մի քաղաքացւոյն բնական չափանիշն ե: Բայց
Յուրյեն ամենից ամէլի բարձրանում ե մարդկային հասարակու-
թյան պատմության վերաբերյալ իր հայացքով: Այդ պատմու-
թյան ամբողջ նախորդ ընթացքը նա բաժանում ե զարգացման չորս
աստիճանի. վայրենություն, բարբարոսություն, նահապետական
չրջան և քաղաքակրթություն: Վերջինի անվան տակ նա հասկա-
նում ե քայմ գոյություն, ունեցող այսպես կոչված բուրժուական
հասարակությունը, վոր սկսվել ե XV դարից, և ցույց ե տալիս,
թե ինչպես այդ «քաղաքակրթությունը բարդ, յերկիմաստ, յերկ-
դիմի ու կեղծավոր ե զարձնում ամեն մի ախտ, վոր սրարդ ձևով
եր մնում բարբարոսության ժամանակ»: Նա ցույց ե տալիս ան-
հաղթահարելի ու հափտենապես վերանորոգվող հակասություն-
ների այն «կախարդական շրջանը», վորի մեջ շարժվում ե քաղա-
քակրթությունը, շարունակ հասնելով այնպիսի արդյունքների,
վորոնք հակառակ են նրանց, վորոնց անկեղծորեն կամ առերես
նա ձգտում ե: Որինակ, նրա ասելով, «քաղաքակրթության մեջ
աղբատությունը հենց առատությունից ե ծնվում»: Ակնհայտ ե,
վոր Յուրյեն նույնպես վարպետորեն ե տիրապետում դիալեկտի-
կային, ինչպես և նրա ժամանակակից Հեղելը: Նույնպես դիալեկ-
տիկորեն նա պնդում ե, հակառակ մարդու կատարելագործման
անսահման ընդունակության վերաբերյալ այն ժամանակ իշխող
թեորիայի, վոր պատմական յուրաքանչյուր ֆազիս ունի աճման
ու անկման իր շրջանը, և իր այդ հայացքը նա զարդացնում ե
ամբողջ մարդկության ազատային նկատմամբ: Կանտի նման, վո-
րը բնագիտության մեջ զարգացնում եր յերկրագնդի ապագա

[illegible]

զարգացման շրջանում մարդուն շրջապատող պայմանների փոխազդեցությունից: Նրա յեղբայրակիցների մեծամասնությունն ըստ դասի՝ արդյունաբերական հեղափոխություն մեջ ռեանում եր միայն անկարգություն ու քաոս, վոր պիտանի յեր պղտոր ջրում ձուկ վորսալու և արագ կերպով հարստանալու համար: Որոշներ նրա մեջ տեսնում եր մի բարենպաստ առիթ իր սիրած իդեան իրականացնելու և դրանով ել քաոսի մեջ կարգ մտցնելու համար: Նա՝ վորպես դործարանի ղեկավար, վորտեղ 500-ից ավելի բանվոր եր աշխատում, արդեն փորձում եր, և վոչ անհաջող, այդ իդեան կիրառել Մանչեստրում: 1800-ից մինչև 1829 թ. նա Նյու-Լենարկի մեծ մանածագործարանի կառավարիչն եր Շոտլանդիայում, և վորպես ձեռնարկության ընկերակից, այստեղ գործում եր նույն վոգով, բայց ել ավելի մեծ ազատություն մա աշխարհի հաջողությամբ, վոր շուտով նրա անունը հռչակվեց ամբողջ Յեմբլայում: Նյու-Լենարկի բնակչությունը, վոր աստիճանաբար աճելով դարձավ 2500 մարդ և դիլավորապես կազմված եր չափազանց խառը և մեծ մասամբ սաստիկ աշխատելած տարրերից, նա դարձրեց մի որինակելի գաղութ, վորտեղ հարեցողությունը, վոստիկանությունը, քրեական դատարանները և դատավարություններն աղքատների խնամատարությունն անծանոթ յերևույթներ դարձան: Նա իր նպատակին հասավ միմիայն նրանով, վոր բանվորներին դրեց մարդկային արժանապատվությունն ավելի համապատասխան պայմանների մեջ և մանավանդ հող տարավ մատաղ սերնդի լավ դաստիարակության մասին: Նյու-Լենարկում առաջին անգամ մտցվեցին Ուոլենի հնարած մանկապարտեզները: Այստեղ յերեխաներին ընդունում եյին յերկու տարեկան հասակից սկսած. յերեխաներն իրենք աշխատեալ լավ եյին ժամանակ անցկացնում, վոր ծնողները դժվարությամբ եյին կարողանում նրանց տուն տանել: Աշխատանքային ուրը Նյու-Լենարկում կըրճատվեց մինչև 10½ ժամ, մինչդեռ նրա հետ մրցող գործարաններում աշխատանքը 13 և 14 ժամ եր տևում: Իսկ յերբ բամբակի ճգնաժամը ստիպեց չորս ամսով աշխատանքները դադարեցնել, բանվորները շարունակում եյին լրիվ վարձատրություն ստանալ: Յեվ այդ բոլորով հանդերձ ձեռնարկության արժեքը ավելի քան յերկու անգամ մեծացավ, և մինչև վերջը նա առատ յեկամուտ եր բերում տերերին:

Բայց այդ բոլորը չեր բավարարում Ուոլենին: Այն դրություններ, վորի մեջ նա դրեց բանվորներին, նրա աչքում դեռ յերբեք ել չեր համապատասխանում մարդկային արժանապատվությանը:

«Այս մարդիկ իմ ստրուկներն եյին», առում եր նա. Նյու-Լենարկի բանվորների գոյություն համեմատաբար նպաստավոր պայմաններն ամենևին ել բավարար չեյին նրանց մտքի ու բնավորության բաղմակողմանի զարգացման համար, չիսսելով այլևս ուժերի ու ընդունակությունների աղատ գործադրության մասին: «Իսկ մինչդեռ այս 2500 մարդկանց աշխատավոր մասն այնպիսի քանակությամբ ռեալ հարստություն ե ստեղծել, վորի արտադրության համար սրանից կես դար առաջ 600·000 մարդու աշխատանք կպահանջվեր: Յես հարց տվի ինձ. ո՞ր ե դնում 2500 բանվորի սպառած արդյունքների քանակության և այն քանակության տարբերությունը, վոր կպահանջվեր նախկին 600·000-ի համար»: Պատասխանը պարզ եր: Այդ տարբերությունը ստանում եյին գործարանի տերերը՝ տարեկան 300·000 ֆունտ ստերլինգ (3·000·000 ռուբ.) յեկամտի ձեռք, բացի ձեռնարկության հիմնական կապիտալին հատկացվող 5%-ից: Այդ պատասխանը ել ավելի մեծ չափով, քան Նյու-Լենարկի նկատմամբ, կիրառելի յեր Անգլիայի մնացած բոլոր գործարանների համար: «Առանց մեքենաների ստեղծած հարստության այս նոր արդյունքի՝ հնարավորություն չեր լինի պատերազմներ մղելու Նապոլեոնին տապալելու և հասարակական կառուցվածքի արխատկրատական սկզբունքները վերականգնելու համար: Իսկ այդ նոր ուժը չե՞ վոր բանվոր դասակարգի ձեռքի գործն եր»¹: Ուստի նրան ել պետք ե պատկանեն սակարգի ձեռքի գործն եր»¹: Ուստի նրան ել պետք ե պատկանեն աշխատի պտուղները: Արտադրության նոր հղոր ուժերը, վորոնք մինչև այժմ միայն միավորների հարստացման և մասսաների օտարկացման համար եյին ծառայում, Ուոլենին պատկերաբանում եյին վորպես հասարակական վերակառուցման հիմքեր և պետք ե ծառայեյին բոլորի բարեկեցությանը՝ վորպես հանրային սեփականություն:

Այդպիսի զուտ գործնական հիմունքներով, վորպես յուրատեսակ առևտրական հաշվարկի պտուղ, ծագեց Ուոլենի կոմունիզմը: Այն մինչև վերջը պահպանեց իր այդ գործնական բնույթը: Այսպես, 1823 թ. Ուոլենը կազմեց կոմունիստական դաշույթների նախագիծ իռլանդական աղքատությունը վերացնելու

1. «The Revolution in Mind and Practice» («Հեղափոխություն մտքում և գործնականում») վերնագիրը կրող գիմումից, վոր ուղղված եր Յեմբլայի բոլոր «կարմիր հանրապետականներին, կոմունիստներին և սոցիալիստներին» և 1848 թ. Ֆրանսական ժամանակավոր կառավարությանը, բայց հասցեագրված եր նաև «Վիկտորիա թագուհուն և նրա պատասխանատու խորհրդականներին»: (Նմգելսի ծանոթագրությունը):

նախադրելու և այդ նախադրելու կցեց անհրաժեշտ հիմնական կապիտալի, տարեկան ծախսերի և յենթադրվող յեկամուտների մանրամասն հաշիվը: Ապազա հասարակակարգի իր վերջնական պլանում Ուոենը առանձին ուշադրություն է դարձնում դործի տեխնիկական կողմի վրա, մանրակրկիտ կերպով մշակում է բոլոր մանրամասնությունները, ընդվորում կցում է հեռանկարային պլաններ, դժադիրներ ու նկարներ, և այդ բոլորը մի այնպիսի գործիմացություն, վոր յեթե ընդունվի հասարակական ուժերի միջոցով, ապա շատ քիչ բան կարելի յե առարկել մանրամասնությունների դեմ նույնիսկ մասնադեպի տեսակետից:

Կոմունիզմին անցնելը դարձական յեղալ Ուոենի կյանքում: Քանի դեռ նրա դործունեությունը մի հասարակ մարդասիրություն էր, նրան հարստություն, ընդհանուր հավանություն, հարգանք ու հռչակ էր բերում: Նա ամենափողովորդական մարդն էր Յեմբրոպյում: Նրա ճառերին բարեհաճություն ունեցողներ էին վո'չ միայն նրա հասարակական դիրքի մարդիկ, այլև նույնիսկ մինիստրներն ու թագավոր անձինք: Բայց հենց վոր նա հանդես յեկավ իր կոմունիստական թեորիաներով, իսկույն հանդամանքները փոխվեցին: Յերեք մեծ խոչընդոտներ, նրա կարծիքով, փակում էին հասարակական ուժերի միջոցով ճանապարհը—մասնավոր սեփականությունը, կրոնը և ամուսնությունը գոյություն ունեցող ձևը: Պայքար սկսելով այդ խոչընդոտների դեմ, նա դուրս եկավ, վոր նրան սպասում է մերժում պաշտոնական հասարակության մեջ և իր հասարակական դիրքից զրկվելը: Բայց այդ նկատառումները մազաչափ անգամ չալակասեցրին նրա անխնա հարձակման յեռանդը: Տեղի ունեցավ հենց այն, ինչ վոր նա նախատեսել էր. նրան վտարեցին պաշտոնական հասարակությունից. արհամարհված մամուլի կողմից, աղքատացած Ամերիկայում կատարած անհաջող կոմունիստական փորձերից, վորոնք կլանեցին նրա ամբողջ կարողությունը, նա դիմեց ուղղակի բանվոր դասակարգին և նրա շարքերում աշխատեց ելի յերեսուն տարի: Ամբողջ հասարակական շարժումը, բանվոր դասակարգի ձեռք բերող հասարակական շարժումը, բանվոր դասակարգի ձեռք բերող հասարակական շարժումը չափողություններն Անգլիայում Ուոենի անվան հետ են կապված: Այսպես, 1819 թ., նրա հնգամյա ջանքերի շնորհիվ, անցավ կանանց ու յերեխաների աշխատանքը դործարաններում սահմանափակող առաջին օրենքը: Նրա նախադրումներով հոգաբարձի առաջին կոնգրեսը, վորտեղ ամբողջ Անգլիայի արեղյունիները միանալով կազմեցին մի մեծ, ընդհանուր ար-

հեստակցական միություն: Դարձյալ նա կազմակերպեց, վորպես արդեն լիովին կոմունիստական հասարակակարգի անցնելու միջոցառումներ, մի կողմից՝ կոոպերատիվ ընկերությունները (սպառողական և արտադրողական), վորոնք հետագայում դործնականորեն ապացույցեցին առանց վաճառականների ու ֆարրիկանտների կառավարվելու լիակատար հնարավորությունը, իսկ մյուս կողմից, բանվորական շուկաները, վորտեղ պրոդուկտները փոխանակվում էին թղթադրամների միջոցով, վորոնց միավոր էր ծառայում աշխատանքային ժամանակի մեկ ժամը: Այդ շուկաներն անխուսափելիորեն պետք է անհաջողության մատնվեյին, բայց նրանք լիովին կանխեցին հետագույն ժամանակների պրոդուկտային փոխանակային բանկը², վորից նրանք տարբերվում էին հենց նրանով, վոր նրանց հնարողը դրանք չէր համարում մի ունիվերսալ միջոց բոլոր հասարակական շարժիչների դեմ, այլ առաջարկում էր վորպես ամբողջ հասարակություն ալելի արմատական վերակառուցման անցնելու առաջին քայլերից մեկը:

Ուտոպիստների աշխարհայացքը յերկար ժամանակ իշխում էր XIX դարի սոցիալիստական հայացքների վրա և մասամբ իշխում է դեռ մինչև այժմ ել: Դրան էին հետևում մինչև վերջին

1 1833 թ. հոկտեմբերին Ուոենը նախադրում էր արեղյունիներին (անդլիական արհեստակցական միությունների) պատգամավորների ժողովում, վորտեղ վորոշում ընդունվեց արեղյունիների աղքատին միավորում կազմելու մասին: 1834 թ. ծագած «Տրեղյունիների աղքատին մեծ միավորումը» ամբողջ յերկրի մասշտաբով անգլիական արհեստակցական միությունների միացյալ կազմակերպություն ստեղծելու առաջին փորձն էր: 1834 թ. վերջին այդ կազմակերպությունը դադարեցրեց իր գոյությունը: Խմբ.:

2 Պրուդոնը (1809—1865) Ֆրանսական մանր-բուրժուական իդեոլոգ և անարխիզմի նախահայրն էր: Ջարգացող կապիտալիզմի բոլոր թշվառություններին փրկությունը Պրուդոնը տեսնում էր վո'չ թե պրոլետարիատի դիկտատուրայի և սոցիալիստական հասարակակարգ ստեղծելու մեջ, այլ մանր տրեսեստներին—ինքնուրույն արտադրողների հասարակակարգին, առանց վարձու աշխատանքի չահագործման, մանր մասնավոր սեփականության վրա հիմնված հասարակակարգին վերադառնալու մեջ: Դրան ել պետք է ծառայեր նրա «Ժողովրդական բանկը», վոր հիմնված էր «ձրի վարկի վրա»: Պրուդոնի նախադրով՝ այդ բանկը պետք է ապահովեր մանր «արտադրողներին» պրոդուկտների փոխանակումը ըստ նրանց վրա ծախսված աշխատանքի («աշխատանքի փոխարեն աշխատանք») և հենց դրանով ել նրանց փրկելը քայքայումից, աղքատությունից ու կործանումից: Իսկ ինչ վերաբերում է բանվորներին, ապա նրանց կապիտալիստական չահագործումից պետք է փրկեր նույն այդ «Ժողովրդական բանկը», նրանց ևս դարձնելով ինքնուրույն մանր «արտադրողներ»: Խմբ.:

II

28

29

թյունները ուսումնասիրելու համար մենք պետք է դրանք հանենք բնական կամ պատմական կապակցությունից, ամեն մեկը քննելով առանձին, հետազոտենք նրա հատկությունները, նրա մասնավոր պատճառները, ազդեցությունները և այլն: Այս է ամենից առաջ բնագիտության և պատմության, այսինքն՝ գիտության բնական ճյուղերի խնդիրը, վորոնք, միանգամայն հասկանալի պատճառով, կլասիկ ժամանակների հույների մոտ միայն յերկրորդական տեղ էին զբաղում, վորովհետև հույները նախ պետք է դրա համար անհրաժեշտ նյութը կուտակեին: Միայն այն ժամանակ, յերբ բնագիտական ու պատմական նյութը կուտակված եր բավարար քանակությամբ, կարելի յեր ձեռնարկել քննադատական հետազոտության, համեմատության, դասերի, սեռերի ու տեսակների բաժանելուն: Այդ պատճառով ել բնության ճշգրիտ հետազոտման յեղանակները առաջին անգամ դարձանալ սկսեցին միայն ակնբանդության շրջանի¹ հույների մոտ, իսկ հետո, միջին դարերում, ել ավելի դարգանում էին արաբների միջոցով: Իսկ բուն բնագիտություն սկսվում է միայն XV դարի յերկրորդ կեսից, և այդ ժամանակից սկսած նա անընդհատ ավելի ու ավելի արագ առաջադիմում է: Բնության վերլուծումն իր առանձին մասերին, բնության մեջ տարբեր յերբևրևյալների ու առարկաների բաժանումը վորոշ դասերի, որդանական մարմինների բաղմադան ներքին կազմության անատոմիական հետազոտումը—այդ ամենը հիմնական պայմանն եր այն վիթխարի հաջողությունների, վորոնցով նշանավորվեց բնագիտության զարգացումը վերջին չորս դարերի ընթացքում: Բայց ուսումնասիրման նույն այդ յեղանակն ել մեր մեջ սովորություն թողեց բնության յերևույթներն ու առարկաները քննել նրանց առանձնացածության մեջ, նրանց ընդհանուր մեծ կապակցությունից դուրս, և դրա հետևանքով—վո՛չ թե շարժման մեջ, այլ անշարժ դրությամբ, վո՛չ թե վորպես եյական կերպով փոփոխվող, այլ վորպես հավիտենապես անփոփոխ, վո՛չ թե կենդանի,

այլ մեռած յերևույթներ ու առարկաներ: Բեկոնի և Լոկի միջոցով բնագիտությունից փրկստիպություն մեջ փոխադրվելով այդ աշխարհայացքն ստեղծեց վերջին դարերի բնորոշ սահմանավաճությունը—մտածողության մետաֆիզիկական յեղանակը:

Մետաֆիզիկի համար իրերը և նրանց մտապատկերները, այսինքն՝ դադարները, առանձին, անփոփոխ, քարացած, մի անգամ ընդմիշտ տրված առարկաներ են, վորոնք յենթակա յեն հետազոտման մեկը մյուսի հետևից և մեկը մյուսից անկախ: Նա մտածում է բացարձակապես անհաշտելի հակադրությունով. նրա խոսքը բաղկացած է «Այոն-այո, վոչը-վոչ, դրանից ավելին ի չարեն ե»: Նրա համար իրը կամ դոյություն ունի, կամ դոյություն չունի, ասարկան չի կարող ինքն այդ իրը և միաժամանակ մի ուրիշ վորեւ բան լինել. դրականն ու բացասականը բացարձակապես ժխտում են իրար, պատճառն ու հետևանքը նույնպես բոլորովին միմյանց հակադիր են: Մտածողության այս յեղանակն առաջին հայացքից մեղ լիովին համողիչ է թվում այն պատճառով, վոր նա հատուկ է այսպես կոչված առողջ բանականությանը: Բայց մարդկային առողջ բանականությունը, վոր չափազանց պատկառելի ուղեկից է տնային կենցաղում, չորս պատի մեջ, դարձանալի արկածների յե յենթարկվում, հենց վոր նա խիղախում է հետազոտության հեռավոր ճանապարհը բռնել: Ճիշտ նույնպես ել մետաֆիզիկական մտածելակերպը, վոր մի անգամայն որինական է և, նայած առարկայի բնույթին, նույնիսկ անհրաժեշտ է վորոշ, ավելի կամ պակաս ընդարձակ բնագավառում, վաղ թե ուշ հասնում է այն սահմաններին, վորոնցից այն կողմը նա դառնում է միակողմանի, սահմանափակ, վերացական և խճճվում է անլուծելի հակասությունների մեջ, վորովհետև առանձին իրերի հետևում նա չի տեսնում նրանց փոխադարձ կապը, նրանց դոյության հետևում չի տեսնում նրանց ծագումն ու անհետացումը, նրանց հանդատի հետևում չի տեսնում նրանց շարժումը, ծառերի հետևում չի տեսնում անտառը: Մենք, որինակ, առորյա կյանքում կարող ենք վստահությամբ առել՝ դոյություն ունի՞ արդյոք տվյալ կենդանին, թե վոչ, բայց ավելի ճշգրիտ հետազոտելիս մենք համոզվում ենք, վոր այդ յերբեմն մի վերին աստիճանի խճճված հարց է, վորի գծվարությունները շատ լավ հայտնի յեն իրավաբաններին, վորոնք դուր փորձում են դառնել այն ռացիոնալ սահմանը, վորից այն կողմը յերեխայի սպանումը մոր արդանդում պետք է սպանություն հա-

¹ Գիտության զարգացման ալեքսանդրյան շրջանը վերաբերում է մեր թվահանությունից առաջ III դարից մինչև մեր թվականության VI դարն ընդգրկող ժամանակին և իր անունն ստացել է յեղիպտական Ալեքսանդրիա քաղաքից (նավահանգիստ Միջերկրական ծովի ափին), վորն այն ժամանակվա միջազգային անտեսական հարաբերությունների խոշորագույն կենտրոններից մեկն էր: Ալեքսանդրյան շրջանում մեծ չափով զարգացան մի շարք գիտություններ—մաթեմատիկան (Եվկլիդես և Արքիմեդ), աշխարհագրությունը, աստղաբաշխությունը, անատոմիան, ֆիզիոլոգիան և այլն: Խմբ.:

մարել: Անհոարին ե նմանապես վորոշել նաև մահվան բույնն, վորովհետև ֆիզիոլոգիան ցույց ե տալիս, վոր մահը վո՛չ թե մի հանկարծական, վայրկենական զործողութիւն ե, այլ մի շատ դանդաղ կատարվող պրոցես: Նմանապես և ամեն մի որդա- նական եյակ յուրաքանչյուր տվյալ տինթարթում մնում ե նույն ինքը և դարձյալ՝ վոչ նույն ինքը: Յուրաքանչյուր ակնթարթում նա վերամշակում ե իր դրսից ստացած նյութերը և իրենից ուրիշ նյութեր ե արտաթորում, նրա մարմնի վորոշ բջիջները մահա- նում են, մյուսները ծնվում են, այնպես վոր վորոշ ժամանա- կաշրջան անցնելուց հետո տվյալ որդանիզմի նյութը լիովին վե- րանորոգվում ե, փոխարինվում ե ատոմների այլ կազմով: Ահա թե ինչու յուրաքանչյուր որդանական եյակ միշտ նույն բանն ե և, սակայն, նույն բանը չե: Ճիշտ այսպես ել ավելի ճշգրտորեն հետազոտելիս մենք գտնում ենք, վոր վորեւ հակադրութեան յերկու բեկոներն ել—դրականն ու բացասականը—նույնպես ան- բաժանելի յեն միմյանցից, ինչպես և հակադիր են, և վոր նրանք, չնայած ամբողջ հակադրութեանը, փոխադարձաբար հա- մակում են մեկ-մեկու: Այնուհետև մենք տեսնում ենք, վոր պատճառն ու հետևանքը պատկերացումներ են, վորոնք նշանա- կութիւն ունեն միայն առանձին դեպքի նկատմամբ կիրառելի, բայց յեթե վոր առանձին դեպքը քննենք տիեզերական ամբողջու- թեան հետ նրա ունեցած ընդհանուր կապակցութեան մեջ, ապա այդ պատկերացումները լուծվում են ընդհանուր փոխադրեցութեան վերաբերյալ պատկերացման մեջ, վորի մեջ պատճառն ու հետե- վանքը շարունակ փոխում են իրենց տեղերը, և այն, ինչ-վոր այժմ կամ այստեղ հետևանք ե, ուրիշ ժամանակ կամ ուրիշ տեղում կդառնա պատճառ, և ընդհակառակը:

Այդ բոլոր յերևույթներն ու մտածողութեան մեթոդները չեն տեղավորվում մետաֆիզիկական մտածողութեան շրջանակներում: Իսկ դիալեկտիկայի համար, վորն իրերը և նրանց մտապատկեր- ները վերցնում ե գլխավորապես նրանց փոխադարձ կապակցու- թեան մեջ, նրանց կցման, նրանց շարժման մեջ, նրանց ծագման ու անհետացման մեջ, այնպիսի յերևույթները, ինչպես վերոհի- շյալները, ընդհակառակը, միայն հաստատում են նրա սեփական մեթոդը: Բնութիւնը դիալեկտիկայի փորձաքարն ե, և ժամա- նակակից բնագիտութիւնը, վոր այդ փորձի համար մի չափա- դանց հարուստ, յուրաքանչյուր որ մեծացող նյութ ե ներկա- յացնում, հենց դրանով ել ապացուցեց, վոր բնութեան մեջ,

վերջիվերջո, ամեն ինչ կատարվում ե դիալեկտիկորեն և վոչ թե մետաֆիզիկորեն, վոր նա շարժվում ե վոչ թե հավիտենապես միատեսակ, շարունակ նորից կրկնվող շրջանում, այլ մի իսկա- կան պատմութիւն ե ապրում: Այստեղ պետք ե, ամենից առաջ, մատնանել Դարվինին, վորն ամենասաստիկ հարվածը հասցրեց բնութեան վերաբերյալ մետաֆիզիկական հայացքին, ապացուցե- լով, վոր ժամանակակից ամբողջ որդանական աշխարհը, բույ- սերն ու կենդանիները, հետևապես նաև մարդը, զարգացման միլիոնավոր տարիների պրոցեսի արդուքն են: Բայց քանի վոր մինչև այժմ կարելի չե մատների վրա հաշվել դիալեկտիկորեն մտածել սովորած բնագիտներին, ապա ձեռք բերված գիտական արդուքների այդ հակասութիւնը մտածողութեան վերը բերված մետաֆիզիկական յեղանակի հետ՝ լիովին բացատրում ե այն անսահման խառնաշփոթութիւնը, վոր տիրում ե այժմ թեորիա- կան բնագիտութեան մեջ և հավասարապես հուսահատեցնում և ինչպես ուսուցիչներին, այնպես ել աշակերտներին, ինչպես զրոգներին, այնպես ել նրանց ընթերցողներին:

Այսպես ուրեմն, տիեզերքի, նրա զարգացման և մարդու զարգացման, ինչպես նաև այդ զարգացման՝ մարդկանց գլուխ- ներում արտացոլելու մասին ճշգրիտ պատկերացում կարող ե ձեռք բերվել միայն դիալեկտիկայի միջոցով, միայն շարունակ նկատի առնելով ընդհանուր փոխադրումը ծագման ու անհետաց- ման միջև, պրոգրեսսիվ փոփոխութիւնների ու ռեգրեսսիվ փոփո- խութիւնների միջև: Հենց այդպիսի տեսակետի վրա յել կանդ- նեց գերմանական նորադույն փիլիսոփայութիւնը: Կանտի առա- ջին գիտական քայլն այն եր, վոր Նյուտոնի արեղակնային սխա- տեմը, անփոփոխ ու հավիտենական սխտեմը,—նրանից հետո, յերբ նրան մեկ անգամ առաջին հայտնի դարկը տրվեց,—վերածեց պատմական պրոցեսի, այսինքն՝ արեւի և բոլոր մոլորակների՝ պտտվող մշուշային մասնայից ծագելու պրոցեսի: Ըստվորում նա հանդեց այն յեղրակացութեան, վոր արեղակնային սխտեմի ծագումը յենթադրում ե նաև նրա ապագա անհետացումը: Կես դար անցնելուց հետո նրա հայացքը մաթեմատիկորեն հիմնավո- րեց Լապլասը, իսկ ելի կես դար հետո սպեկտրոսկոպը ցույց տվեց տարբեր աստիճանի խտութեամբ այդպիսի շիկացած գա- ղային մասսաների զոյութիւնը տիեզերքում:

Իր ավարտումը նորադույն գերմանական փիլիսոփայութիւնը գտավ Հեգելի սխտեմի մեջ. Հեգելի մեծադույն ծառայութիւնն այն եր, վոր նա առաջին անգամ ամբողջ բնական, պատմական

և հողերը աշխարհը պատկերացրեց վորպես մի պրոցես, այսինքն՝ անընդհատ շարժման, փոփոխման, փոխակերպման ու զարգացման մեջ, և փորձում եր հայտնադործել այդ շարժման ու զարգացման փոխադարձ ներքին կապը։ Այդ տեսակետից մարդկության պատմությունն արդեն դադարեց այնպիսի անխմաստ բունությունների մի անհանձնելի կծիկ թվալուց, վորոնք փոխադարձ փայլական բանականության առաջ լուկ դատարարությունն ու ամենաարագ մոռացությունն էին արժանի։ այդ պատմությունը, ընդհանրապես, ներկայանում եր վորպես իր իսկ՝ մարդկության զարգացման պրոցես, և դիտական մտքի խնդիրը հանդես առնելով, վոր հետադուրի այդ պրոցեսի հանդուգն աստիճանները նրա բոլոր խարխալումների մեջ և ասպացույցի նրա ներքին ուղիղափոխությունը թվացող բոլոր պատահականություններին մեջ։

Մեզ համար այստեղ միևնույն է, արդյոք Հեգելի սխառնաբերումը լուծեց նրա դրած խնդիրը—նրա մեծ ծառայությունը հենց այդ հարցը ղեկն եր։ Նրա լուծումը չի կարող մեկ մարդու մտքի դործը լինել։ Թեև Հեգելը, Սեն-Սիմոնի հետ, իր ժամանակի ամենաուշիվերսալ միտքն եր, բայց նա այնուամենայնիվ կաշկանդված եր ինչպես իր սեփական գիտելիքների անխուսափելի սահմանափակությունից, այնպես ել իր դարաշրջանի գիտելիքների ու հայացքների սահմանափակությունից—խորությունն ու ծավալը իմաստով։ Դրան ավելացավ ելի մի յերրորդ հանգամանք։ Հեգելն իդեալիստ եր, այսինքն՝ նրա մտքերը չէին թվում նրան իրականության մեջ գոյություն ունեցող իրերի ու յերևույթների ավելի կամ պակաս վերացական արտացոլումներ, այլ ընդհանրապես, առարկաներն ու նրանց զարգացումը նրան թվում էին լուկ վորպես աշխարհի ստեղծագործությունից դեռ առաջ ինչ-վոր տեղում գոյություն ունեցող «իդեալի»¹ մարմնացում։ Այդպիսով, ամեն ինչ գլխավոր դրվեց, և տիեզերական յերևույթների իրական կապը չուտարվեց։ Ու թեև Հեգելը քիչ ճիշտ ու հանձարեղ հետևություններ չարեց միջանի առանձին յերևույթների փոխադարձ կապակցության մասին, բայց այնուամենայնիվ մեր հիշատակած պատճառները հասցրին այն բանին, վոր նրա սխառնաբերումի մասնավորությունների մեջ ել շատ բան թվում եր սխալ։

¹ «Իդեալ», «բացարձակ իդեալ»—Հեգելի փոխադարձության մեջ այդ տեղանքների տակ թաղնված եր աստված։ Այդ հասկացությունները քողարկում էին «արարչի հավատի մնացորդը»։ Խմբ.։

արհեստական, բունագործսիկ, մի խոսքով՝ աղավաղված։ Հեգելյան սխառնաբերումը վորպես սխառնաբերում մի փոխարին վաղածին եր, բայց դրա փոխարեն նաև վերջինն եր իր տեսակի մեջ։ Բացի դրանից, այդ սխառնաբերում տառապում եր անբուժելի ներքին հակասությունից․ մի կողմից՝ նրա հիմքն եր կազմում այն համոզմունքը, թե մարդկային պատմությունը զարգացման մի պրոցես է, վորի ընթացքը հենց իր բնույթով չի կարող իր մտավոր ավարտումը գտնել այսպես կոչված բացարձակ ճամարտության հայտնադործումով, բայց, մյուս կողմից՝ նրա սխառնաբերումը հակադրություն ունեց այդ բացարձակ սխառնաբերումի շարադրանքը լինելու։ Բնության ու պատմության ճանաչման համապարփակ, մի անդամ ընդմիջտ ավարտված սխառնաբերում հակասում ե դիալեկտիկական մտածողության հիմնական որենքներին, վորը, սակայն, բնավ չի բացատրում, այլ, ընդհանրապես, յենթադրում ե, վոր ամբողջ աշխարհի սխառնաբերումի ճանաչումը կարող ե հրեկայական առաջադիմություն անել յուրաքանչյուր սերնդի միջոցով։

Այն բանի ըմբռնումը, վոր մինչև այն ժամանակները Գերմանիայում իշխող իդեալիզմը կեղծ եր, պետք ե անխուսափելիորեն հանգեցնել մատերիալիզմին, բայց, հասկանալի չե, վո՛չ XVIII դարի մետաֆիզիկական, բացառապես մեխանիկական մատերիալիզմին։ Ի հակադրություն ամբողջ անցած պատմության նախկին հեղափոխական, հասարակ ժխտման՝ ժամանակակից մատերիալիզմը պատմության մեջ տեսնում ե մարդկության զարգացման պրոցես, ընդվերում նրա խնդիրն այդ պրոցեսի որենքների հայտնադործումն ե։ Ի հակադրություն բնության՝ XVIII դարի ֆրանսուսիկների և դեռ Հեգելի մոտ իշխող պատկերացման, ըստ վորի բնությունը միշտ ինքն իրեն հավասար ամբողջություն ե, վոր անփոփոխ շարժվում ե միևնույն սահմանափակ շրջանների մեջ տիեզերական հավիտենական մարմիններով, ինչպես նրանց մասին Նյուտոնն եր ուսուցանում, և որդանական եյակների անփոփոխ տեսակներով, ինչպես նրանց մասին Լիննեյն եր ուսուցանում, ժամանակակից մատերիալիզմը կապակցում մի սխառնաբերումի յ վերածում բնագիտության բոլոր նորագույն հանդուգնությունները, վորոնց համաձայն բնությունն ել իր պատմությունն ունի ժամանակի մեջ, յերկնային մարմինները, ինչպես և նպատավոր պայմաններում նրանց վրա բնակվող որդանիզմների բոլոր տեսակները ծաղում ու անհետանում են, և այդ շրջանաձև

չարժուածները, վորքան վոր մենք ընդհանրապես հնարավոր ենք համարում դրանք, անսահման մեծ չափեր են ընդունում: Յեր-կու զեպքում եւ մատերիալիզմն ըստ եյության դիալեկտիկական եւ մյուս գիտություններից վեր կանգնած փիլիսոփայության կարեքը չի դդում: Յերք յուրաքանչյուր առանձին գիտության առաջ պահանջ եւ դրվում պարզելու իր տեղը իրերի ու գիտելիք-ների ընդհանուր օխտեմում, նրանց այդ ընդհանուր կապակցու-թյան վերաբերյալ վորեւ հատուկ գիտություն ավելորդ եւ դառ-նում: Յեւ այն ժամանակ ամբողջ առաջվա փիլիսոփայությունից ինքնուրույն նշանակություն եւ պահպանում միայն մտածողու-թյան եւ նրա որոնքների վերաբերյալ գիտությունը, այսինքն՝ Ֆորմալ տրամաբանությունը եւ դիալեկտիկան, իսկ մնացած ամեն ինչ մտնում եւ բնության ու պատմության վերաբերյալ դրական գիտությունների մեջ:

Բայց մինչդեռ վերոհիշյալ հեղաշրջումը բնագիտական աշխար-հայացքի մեջ կարող եւ կատարվել միայն այն չափով, վոր չա-փով հետադրոտությունները համապատասխան դրական գիտելիք-ներ եյին մատակարարում, — արդեն դրանից բավական առաջ պատմական այնպիսի անցքեր կատարվեցին, վորոնք վճռական հեղաշրջում առաջացրին պատմության ըմբռնման մեջ: 1831 թ. Լիոնում տեղի ունեցավ առաջին բանվորական ապստամբություն-նը¹. 1838 թ. մինչև 1842 թ. առաջին աղւալին բանվորական շարժումը, անդլիական չարտիստների շարժումը², իր գաղաթնա-կետին հասավ: Դասակարգային պայքարը բուրժուազիայի ու

պրոլետարիատի միջև սկսեց առաջին տեղը դրավել Յեւրոպայի ամենազարգացած յերկրների պատմության մեջ այն չափով, վոր-չափով դարգանում եր, մի կողմից, խոշոր արդյունաբերություն-նը, իսկ մյուս կողմից — բուրժուազիայի քաղաքական նոր ձեռք բե-րած տիրապետությունը: Փաստերն ավելի ու ավելի մեծ ակնա-ռությամբ եյին ցույց տալիս բուրժուական եկոնոմիայի վերա-բերյալ ուսմունքի ամբողջ կեղծությունը կապիտալի ու աշխա-տանքի շահերի նույնության, ընդհանուր հարմոնիայի եւ ժողո-վրդի ընդհանուր բարեկեցության մասին, վորը իբր թե պետք ե ազատ մրցության հետևանքը լիներ: Արդեն անկարելի յեր հաշ-վի չառնել այդ փաստերը, ինչպես նաև Ֆրանսական ու անգլիա-կան սոցիալիզմը, վորն այդ փաստերի թեորիական, ճիշտ ե՝ չա-փազանց անկատար, արտահայտությունն եր: Բայց պատմության հին, իդեալիստական, դեռևս դուրս չմղված ըմբռնումը նյութա-կան շահերի վրա հիմնված վոչ մի դասակարգային պայքար չեր ճանաչում, ինչպես առհասարակ նա վոչ մի նյութական շահ չեր ընդունում: Արտադրությունը, ինչպես եւ տնտեսական բոլոր հա-րաբերությունները, հիշատակվում եր լուի ի միջի ալլոց, վոր-պես «կուլտուրական պատմության» յերկրորդական տարրեր:

Նոր փաստերն ստիպեցին ամբողջ նախկին պատմությունը նոր հետադրոտության յենթարկելու, եւ այդ ժամանակ պարզվեց, վոր ամբողջ նախկին պատմությունը, բացի նախնադարյան վիճակից, դասակարգային պայքարի պատմություն ե յեղել, վոր միմյանց դեմ պայքարող հասարակական դասակարգերը յուրաքանչյուր տվյալ մոմենտում արտադրության ու փոխանակության յեղանակ-ների, մի խոսքով — իրենց ժամանակի տնտեսական հարաբերու-թյունների արդյունք են: Յուրաքանչյուր տվյալ դարաշրջանի հասարակության տնտեսական կառուցվածքն այն բեալ հիմքն ե, վորի հատկություններով ե բացատրվում վերջին հաշվով պատ-մական յուրաքանչյուր շրջանի իրավական ու քաղաքական հա-տատություններ, ինչպես նաև կրոնական, փիլիսոփայական եւ այլ հայացքների ամբողջ վերնաշենքը: Հեղելը մետաֆիզիկայից ազատեց պատմության ըմբռնումը. նա այդ ըմբռնումը դարձրեց

բությունների ժամանակ, 5) ընտրական հավատար շրջաններ, 6) պատգամա-վորների համար դուրսային ցկնդի վերացում: Այդ պահանջների համար օկոնա-պայքարն Անգլիայի բանվոր դասակարգը մղում եր մի քանի տարի շարունակ պետիցիաների, դործագույնների, ցույցերի եւ վոստիկանության հետ գինված ընդհարումների միջոցով: Խմբ.:

¹ Լիոնի բանվոր-շուկիակների 1831 թ. ապստամբությունը Ֆրանսիայում պատասխան եր բանվորական ցույցի զնդակահարման, վոր տեղի ունեցավ աշ-խատավորների միմիում սահմանելու համար արված դործադուլի ժամանակ: Ապստամբած բանվորներն ամբողջ քաղաքում բարիկադներ կանգնեցրին, մի քանի որ շարունակ ամբողջ քաղաքն իրենց ձեռքում էյին պահում եւ ընկճվե-ցին միայն այն ժամանակ, յերբ կոտավարությունը Լիոնի բուրժուազիային օգնելու համար կանանավոր զորքեր ուղարկեց: Խմբ.:

² Չարտիստական շարժումն Անգլիայում տեղի ուներ անցյալ դարի 30—40-ական թվականներին: Այդ շարժումն ընդգրկեց անդլիական բանվոր դասա-կարգի հոկայական մեծամասնությունը եւ սլոուեռաբիտտի առաջին ինքնու-րոյն քաղաքական շարժումն եր: Հենց այդ եր, ինչպես մատնանշել են Մարք-սը, Ենգելսը եւ Լենինը, նրա պատմական վիթխարի նշանակությունը: Այդ շարժումն իր անունը («չարտիստական») ստացել ե բանվորների կողմից 1839 թվի պառլամենտին տրված ինքնաշարժի (Չարտեր-ից), վորը շարադրում եր նրանց հիմնական հետեյալ պահանջները. — 1) ընդհանուր ընտրական իրա-վունք, 2) ամեն տարի վերընտրվող պառլամենտ, 3) պառլամենտի անդամնե-րին ռոճիկ վճարել, 4) դադոնի քվեարկություն պառլամենտական ընտ-

գլխալեկտիկական, բայց պատմութեան վերաբերյալ նրա սեփական հայացքն իդեալիստական եր ըստ ելուծյան: Այժմ իդեալիզմը վտարվեց իր վերջին ապաստարանից, պատմութեան բնագավառից, այժմ պատմութեան ընթացումը դարձավ մատերիալիստական, այժմ գտնված եր ճանապարհը մարդկային գիտակցությունը կեցութեան պայմաններով բացատրելու՝ կեցությունը առաջվա նման մարդկային գիտակցութեամբ բացատրելու փոխարեն:

Այդ պատճառով ել սոցիալիզմն այժմ արդեն չի համարվում այս կամ այն հանճարեղ մտքի հայտնաբերում, այլ վորպես պատմականորեն ծագած յերկու դասակարգերի—պրոլետարիատի և բուրժուազիայի սրայքարի անխուսափելի հետևանք: Նրա խնդիրն այլևս այն չէ, վոր ըստ հնարավորին ավելի կատարյալ հասարակակարգ հնարի, այլ այն, վոր հետագոյսի այն պատմական—տնտեսական պրոցեսը, վորի անհրաժեշտ հետևանքն են յեղել հիշյալ դասակարգերն իրենց փոխադարձ պայքարով, և վորպեսզի այդ պրոցեսի ստեղծած տնտեսական կացութեան մեջ այդ պայքարը լուծելու միջոց գտնի: Բայց նախկին սոցիալիզմը նույնպես անհամատեղելի յեր այդ մատերիալիստական պատմահայացքի հետ, ինչպես վոր դիալեկտիկայի և նորադույն բնագիտութեան հետ անհամատեղելի ելին Փրանսական մատերիալիստների հայացքները բնութեան նկատմամբ: Նախկին սոցիալիզմը, թեև քննադատում ել եր գոյութեան ունեցող կապիտալիստական արտադրանքները և նրա հետևանքները, բայց չեր կարողանում բացատրել այդ և, հետևաբար, ի վիճակի չեր հաղթահարել այդ յեղանակը,—նա կարող եր միայն բոլորովին անպետք հայտարարել այն: Վորքան ավելի խիստ եր նա ծառանում արտադրութեան այդ յեղանակի ժամանակ անխուսափելի՝ բանվոր դասակարգի շահագործման գեմ, այնքան նա ավելի քիչ եր ի վիճակի ակնառու կերպով բացատրելու, թե ինչ բան ե այդ շահագործումը և ինչպես ե առաջանում: Բայց խնդիրն այն եր, վոր, մի կողմից, բացատրվեր արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակի ծագման և պատմական վորոշ շրջանի հետ նրա ունեցած պատմական կապի անխուսափելիութեանը, ուստի և նրա կործանման անխուսափելիութեանը, իսկ մյուս կողմից—այն եր, վոր մերկացվեր արտադրութեան այդ յեղանակի ներքին, մինչև այդ հայտնաբերված բնույթը: Այդ արվեց շնորհիվ հավելյալ արժեքի հայտնագործման: Ապացուցվեց, վոր հատուկացված աշխատանքի յուրացումը արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակի և նրան հա-

տուկ՝ բանվորների շահագործման հիմնական ձևն ե. վոր նույնիսկ այն դեպքում, յերբ կապիտալիստը աշխատանքային ուժը գնում ե այն լրիվ արժեքով, վոր այդ ուժը, վորպես ապրանք, ունի շուկայում, կապիտալիստն այնուամենայնիվ այդ ուժից ավելի արժեք ե հանում, քան նա վճարել ե այդ ուժի համար, և վոր այդ հավելյալ արժեքն ել վերջիվերջո կազմում ե արժեքների այն գումարը, վորից ունեոր դասակարգերի ձեռքում կուտակվում ե կապիտալների շարունակ աճող մասսան: Այդպիսով, պարզվեց արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակի ծագումը, ինչպես նաև հենց իր՝ կապիտալի արտադրութեանը:

Այդ յերկու մեծ հայտնաբերումները—պատմութեան մատերիալիստական ըմբռնումը և հավելյալ արժեքի միջոցով կապիտալիստական արտադրութեան գաղտնիքի մերկացումը—մենք պարտական ենք Մարքսին: Դրանց շնորհիվ սոցիալիզմն այժմ դարձել ե գիտութեան, վորը հետադայում պետք ե միայն մշակել իր բոլոր մանրամասնութեաններով և այդ մանրամասնութեանների փոխադարձ կապակցութեամբ:

III

Պատմութեան մատերիալիստական ըմբռնումը յեղում ե այն գրույթից, վոր արտադրութեանը, իսկ արտադրութեանից հետո նաև պրոդուկտների փոխանակութեանը ամեն մի հասարակակարգի հիմքն են ծառայում. վոր յուրաքանչյուր պատմական հասարակութեան մեջ պրոդուկտների բաշխումը, իսկ դրա հետ միասին նաև հասարակութեան բաժանումը դասակարգերի կամ դասերի կախված ե նրանից, թե ինչպես և ինչ ե արտադրում այդ հասարակութեանը, և ինչ յեղանակով են փոխանակվում արտագրքոված պրոդուկտները: Այստեղից հետևում ե, վոր սոցիալական փոփոխութեանների և քաղաքական հեղաշրջումների արմատական պատճառները պետք ե փնտռել վո՛չ թե մարդկանց գլխում, վո՛չ թե համիլտենական ճշմարտութեան ու արդարութեան նրանց աճող ըմբռնման մեջ, այլ արտադրութեան ու փոխանակութեան յեղանակների փոփոխութեանների մեջ. այլ խոսքով—վո՛չ թե սովյալ դարաշրջանի փիլիսոփայութեան, այլ եկոնոմիայի մեջ: Գոյութեան ունեցող հասարակական կառուցվածքի անբանականութեան ու անարդարութեան արթնացած գիտակցութեանը, այն համոզմունքը, թե «իմաստութեանը անմտութեան և դարձել, բարիքը—չարիք», միայն այն բանի մատնանշումն ե, վոր արտադրութեան

մեթոդները և փոխանակութեան ձևերի մեջ աննկատելիորեն կատարվել են այնպիսի փոփոխութեաններ, վորոնց արդեն չի համապատասխանում հին տնտեսական պայմանների չափավոր ձևած հասարակակարգը: Ասածներիցս պարզ է, վոր գիտակցված չարիքի վերացման միջոցներն ել պետք է—ավելի կամ պակաս զարգացած ձևով—արտադրութեան հենց փոփոխված պայմանների մեջ պարունակվեն: Մարդկային միտքը չի կարող հնարել այդ միջոցները, նա պետք է հայտնագործի դրանք արտադրութեան տվյալ նյութական փաստերի մեջ:

Իսկ ի՞նչ կարող ենք ասել մենք դրա հիման վրա բարդի սոցիալիզմի մասին:

Ամենքն ել ընդունում են, վոր գոյութիւն ունեցող հասարակակարգը այժմ իշխող դասակարգի—բուրժուազիայի ստեղծածն է: Արտադրութեան՝ բուրժուազիային հատուկ յեղանակը, վոր Մարքսի ժամանակից կապիտալիստական է կոչվում, անհամատեղելի յեր տեղական և դասային արտոնութեանների հետ, ինչպես նաև ֆեոդալական հասարակակարգի անձնական կապերի հետ—բուրժուազիան խորտակեց ֆեոդալական կարգերը և նրանց փրատակները վրա կառուցեց բուրժուական հասարակակարգը, ազատ մրցութեան, տեղափոխութեան ազատութեան, ապրանքատերերի իրավահավասարութեան, մի խոսքով՝ բուրժուական բոլոր հրաշալիքների թագավորութիւնը: Արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակն այժմ կարող եր ազատ կերպով զարգանալ: Սկսած այն ժամանակից, յերբ չողին ու մեքենաները հին մանուֆակտուրան վերածեցին խոշոր արդյունաբերութեան, բուրժուազիայի կառավարչութեան ներքո մշակված արտադրողական ուժերն սկսեցին առաջներում չլսված արտադրութեամբ ու չտեսնված չափերով զարգանալ: Բայց ճիշտ այնպես, ինչպես մանուֆակտուրան և նրա ազդեցութեան տակ կատարելագործված արհեստները յերբեմն բաղխվեցին ցեխային կարգերի ֆեոդալական կապանքների հետ, խոշոր արդյունաբերութեանն իր զարգացման ավելի բարձր աստիճանում սկսում է բաղխվել այն նեղ շրջանակների հետ, վորոնց մեջ է խցկում նրան արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակը: Արտադրողական նոր ուժերն արդեն աճել—անցել են իրենց շահագործման բուրժուական ձևերից: Յեւ այդ կոնֆլիկտն արտադրողական ուժերի և արտադրութեան յեղանակի միջև ամենևին ել այնպիսի կոնֆլիկտ չէ, վորը գոյութիւն ունի միայն մարդկանց գլխում,—ինչպես նախածին մեղքի և աստվածային արդարութեան միջև յեղած կոնֆլիկտը,—այլ գոյութիւն

ունի իրականութեան մեջ, որ յեկտիվորեն, մեղմից դուրս, անկախ նույնիսկ այն մարդկանց կամքից ու վարքից, վորոնց գործունեյութեամբ ստեղծված է այդ կոնֆլիկտը: Արդի սոցիալիզմը վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ այդ փաստական կոնֆլիկտի մտային արտացոլումը, նրա իրական արտացոլումն ամենից առաջ այն դասակարգի գլխում, վորն այդ կոնֆլիկտից տուժում է անմիջաբար,—բանվոր դասակարգի գլխում:

Իսկ ի՞նչ բան է այդ կոնֆլիկտը:

Կապիտալիստական արտադրութեան յերևան գալուց առաջ, այսինքն՝ միջին դարերում, ամենուրեք գոյութիւն ունեւ մանր արտադրութիւն, վոր հիմնված եր արտադրողների՝ արտադրութեան գործիքների մասնավոր սեփականութեան վրա. գյուղում իշխում եր մանր, ազատ կամ ճորտ գյուղացիների հողադործութիւնը, քաղաքում—արհեստը: Աշխատանքի գործիքները—հողը, հողագործական գործիքները, արհեստանոցներն ու ձեռքի գործիքները—առանձին անձերի աշխատանքի գործիքներն էյին, միայն անհատական գործածութեան համար պատրաստված, և հետեւապես անհրաժեշտաբար մնում էյին մանր, չկատարելագործված, սահմանափակ: Բայց այդ պատճառով ել նրանք հենց իրենց՝ արտադրողներին էյին պատկանում: Կենտրոնացնել, խոշորացնել արտադրութեան այդ ցիրուցան, մանր միջոցները և դրանք դարձնել արտադրութեան ժամանակակից հզոր լծակներ—այս եր արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակի և նրա կրողի՝ բուրժուազիայի պատմական դերը: Թե նա ինչպես պատմականորեն կատարեց այդ դերը՝ սկսած XV դարից, արտադրութեան յերեք տարբեր աստիճաններում, այն է՝ պարզ կոոպերացիայի, մանուֆակտուրայի և խոշոր արդյունաբերութեան ժամանակ,—մանրամասն նկարագրված է Մարքսի «Կապիտալի» IV հատվածում¹: Բայց հենց այնտեղ ել ցույց է տրված, վոր արտադրութեան սահմանափակ միջոցները ժամանակակից վիթխարի արտադրողական ուժերի վերածել բուրժուազիան չեր կարող, առանց արտադրութեան՝ առանձին մասնավոր անձերի պատկանող միջոցները հանրային միջոցների վերածելու, վորոնք միայն մարդկանց ամբողջ կոլեկտիվի ջանքերով են գործադրվում: Ճախարակի, ջուլհակի ձեռքի

¹ Ենդեւն այստեղ մատնանում է Մարքսի «Կապիտալի» I հատ., վորի մեջ IV հատվածում (XI, XII և XIII գլուխները) շարադրված է արտադրութեան զարգացման պատմութիւնը մանր արհեստից դեպի խոշոր մեքենայան արդյունաբերութիւնը: Զարգացման այդ ընթացքը Մարքսը մատնանում է XXIV գլխում: Խմբ.:

գաղղյահի, դարբնի մուրճի փոխարեն դուրս յեկան մանող մեքենան, մանածագործական հաստոցը, չոգեմուրճը. փոքրիկ արհեստանոցների փոխարեն—հսկայական գործարաններ, վորոնք հարյուրավոր և հազարավոր բանվորների միացյալ աշխատանք եյին պահանջում: Արտադրության միջոցների նման՝ նաև ինքն արտադրությունը միավորների մի շարք ջլատված ջանքերից վերածվեց մի շարք հանրային գործողությունների, իսկ պրոդուկտները—առանձին անհատի արտադրությունից՝ հանրային պրոդուկտների: Մանածաթելը, գործվածքները, մետաղե ապրանքները, վորոնք այժմ գործարաններից են դուրս գալիս, այն բաղաժաթիվ բանվորների միատեղ աշխատանքի արդյունքն են, վորոնք հերթով իրենց ջանքերն են գործադրել նրանց վրա, մինչև վոր, վերջապես պատրաստի իրեր են ստացվել: Վոչ վոր առանձին չի կարող ասել նրանց մասին—«Այս յես եմ չինել, այս իմ պրոդուկտն եմ»:

Բայց այնտեղ, վորտեղ արտադրության հիմնական ձևը աշխատանքի տարերային, աստիճանաբար՝ առանց պլանի առաջացած բաժանումն է հասարակության մեջ, այնտեղ պրոդուկտներն անխուսափելիորեն ապրանքների ձև են ընդունում, վորոնց փոխանակումը, զնումն ու վաճառումը առանձին արտադրողներին հնարավորություն է տալիս իրենց բաղմազան պահանջները բավարարելու: Հենց այդպես ել յեղել է միջին դարերում: Որինակ, գյուղացին արհեստավորին հողագործական մթերքներ եր ծախում և նրանից արհեստի արտադրանքներ եր զնում: Ապրանքարտադրող—մենաշխատանքի այդ հասարակության մեջ ել սեպվեց արտադրության նոր յեղանակը: Ամբողջ հասարակության մեջ աշխատանքի բաժանման տարերային, առանց վորևե պլանի ստեղծված, տիրող ձևի մեջ այդ յեղանակը մտցրեց աշխատանքի բաժանման մի նոր՝ առանձին գործարանում պլանով կադմակերպված ձև, մասնավոր արտադրության կողքին հանդես յեկավ հանրային արտադրությունը: Թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի արտագրանքները վաճառվում եյին միևնույն շուկաներում, հետևապես և, գոնե մոտավորապես հավասար գներով: Բայց պլանային կադմակերպությունն ալիլի հոր դուրս յեկավ, քան աշխատանքի տարերային բաժանումը. հանրային գործարանային աշխատանքի պրոդուկտները մանր, անջատ—անջատ արտադրողների պրոդուկտներից ալիլի եփան եյին: Մասնավոր արտադրությունը պարտություն պարտության հետևից եր կրում, հանրային արտադրությունը հեղափոխականացնում եր, վերջապես, արտադրության

ամբողջ հին յեղանակը: Հանրային արտադրության հեղափոխական բնույթը, սակայն, այնքան քիչ եր դիտակցվում, վոր նա, ընդհակառակը, մտցվում եր հատկապես ապրանքային արտադրությունն ուժեղացնելու և խրախուսելու համար: Նա առաջ յեկավ ապրանքների արտադրության ու փոխանակման հայտնի, նրանից առաջ արդեն գոյություն ունեցող լծակների հետ անմիջական կապակցությամբ. այդ լծակներն եյին առևտրական կապիտալը, արհեստները և վարձու աշխատանքը: Վորովհետև նա հանդես յեկավ վորպես ապրանքային արտադրության նոր ձև, ապրանքային արտադրությանը հատուկ յուրացման ձևերը նրա համար նույնպես պահանջներն իրենց լրիվ ուժը:

Ապրանքային արտադրության այն ձևի ժամանակ, վոր գոյություն ունեւ միջին դարերում, այն հարցը, թե ում պետք է պատկանեն աշխատանքի պրոդուկտները, ծագել անգամ չեր կարող: Նրանք յուրաքանչյուր առանձին արտադրողի ձեռքով պատաստվում եյին սովորաբար սեփական նյութից, վորը հաճախ նա հենց ինքն եր արտադրում սեփական գործիքներով և սեփական ձեռքերով կամ ընտանիքի ձեռքերով: Այդպիսի արտադրողը կարիք չունեւ յուրացնելու իր պրոդուկտները, նրանք նրան եյին պատկանում գործի բուն իսկ եյությամբ: Հետևապես, պրոդուկտների սեփականության իրավունքը սեփական աշխատանքի վրա յեր հիմնվում: Մինչև անգամ այնտեղ, վորտեղ կողմնակի սղություն տեղի ունեւ արտադրության մեջ, այդ սղությունը մեծ մասամբ միայն յերկրորդական դեր եր խաղում և հաճախ միմիայն աշխատավարձով չեր հատուցվում. ցեխային աշակերտը և յենթավարպետը աշխատում եյին վոչ այնքան վարձատրության կամ ապրուստի համար, վորքան իրենց սեփական ուսուցման և ինքնուրույն վարպետի կոչման պատրաստվելու համար: Բայց ահա սկսվեց արտադրության միջոցների համակենտրոնացումը մեծ արհեստանոցներում ու մանուֆակտուրաներում, նրանց իսկապես փոխակերպումը արտադրության հանրային միջոցների: Յեւ արտադրության այդ հանրային միջոցների ու պրոդուկտների հետ շարունակում եյին այնպես վարվել, կարծես թե նրանք առաջվա նման մնում եյին վորպես առանձին անձերի արտադրության միջոցներ և աշխատանքի պրոդուկտներ: Յեթե մինչև այժմ աշխատանքի գործիքների սեփականատերը, վորպես կանոն, յուրացնում եր իր սեփական աշխատանքի պրոդուկտը, վորի մեջ ուրիշի աշխատանքը միայն վորպես բացառություն

եր մասնակցել, ապա այժմ աշխատանքի գործիքների սեփականա-
տերը չարունակում էր յուրացնել պրոդուկտները, թեև նրանք
արտադրվում էին արդեն վո՛չ թե նրա, այլ բացառապես ուրիշի
աշխատանքով: Այսպիսով, հանրային աշխատանքի պրոդուկտները
սկսեցին յուրացնել վո՛չ թե նրանք, ովքեր փաստորեն չարժման
մեջ էին դնում արտադրության միջոցները և պրոդուկտների իս-
կական արտադրողներն էին, այլ կապիտալիստները: Արտադրու-
թյան միջոցներն ու արտադրությունն ըստ էության դարձան
հանրային. բայց նրանց՝ յենթարկեցին յուրացման այն ձևին, վո-
րի նախադրյալը առանձին արտադրողների մասնավոր արտադրու-
թյունն է, յերբ ամեն մեկը, հետևապես, իր պրոդուկտի տերն է
և այն չուկա յե հանում: Արտադրության նոր ձևը յուրացման
այդ ձևին է յենթարկվում, չնայած վոր առաջինը վերացնում է
վերջինի նախադրյալները¹:

Այդ հակասությունը, վոր արտադրության նոր յեղանակին
նրա կապիտալիստական բնույթը հաղորդեց, իր մեջ պարունա-
կում էր այժմեակամության բոլոր բաղնալմները սաղմային վի-
ճակում: Յեվ վորքան ավելի լրիվ էր դառնում արտադրության
նոր յեղանակի տիրապետությունն արտադրության բոլոր վճռողա-
կան ճյուղերում, տնտեսապես ամենաաղքեցիկ բոլոր յերկրնե-
րում, դրանով էլ հենց ե՛լ ավելի դուրս մղելով անհատական ար-
տադրության մնացորդները, այնքան ավելի սուր կերպով պետք
է յերևան գար հանրային արտադրության անհամատեղելիությու-
նը կապիտալիստական յուրացման հետ:

Առաջին կապիտալիստները, ինչպես մենք տեսանք, վարձու
աշխատանքի ձևն արդեն պատրաստ գտան: Բայց վարձու աշխա-
տանքը զոյություն ուներ լուի բացառության ձևով, վորպես մի
կողմնակի զբաղմունք, անցողիկ դրություն բանվորի համար:

¹ Ինքնին հասկանալի յե, վոր յեթե յուրացման ձևը մնում էլ է առաջ-
վանք, ապա նրա բնույթը վերը նկարագրած պրոցեսի հետևանքով հեղափո-
խականում է վոչ պակաս չափով, քան հենց իր՝ արտադրության բնույթը:
Թե՛ն արդյունքներն կա—արդյոք յես իմ սեփական, թե ուրիշի աշխատանքի
պրոդուկտն է՛մ յուրացնում: Հարկանցիորեն նկատենք, վոր վարձու աշխա-
տանքը, վորի մեջ սաղմային ձևով թաղմված է արտադրության ամբողջ կա-
պիտալիստական յեղանակը, ըստ վաղ ժամանակներից զոյություն ունի: Յե-
զակի, պատահական ձևով մենք այդ յեղանակին հանդիպում ենք դարերի ըն-
թացքում ստրկության հետ միասին: Բայց թաղմված սաղմը չէր կարող դար-
գանալ ու դառնալ արտադրության կապիտալիստական յեղանակ, մինչև չհա-
ստանալին նրա համար անհրաժեշտ պատմական պայմանները: (Ննգելսի ծա-
նոթագրությունը):

Ժամանակ առ ժամանակ որսվարձով աշխատելու համար վարձ-
վող հողագործն ուներ իր սեփական մի կտոր հողը, վորի ար-
դյունքներով նա մի կերպ կարողանում էր իր զոյությունը պահ-
պանել: Յենթային կանոնադրությունները հող էյին տանում այն
մասին, վորպեսզի այսօրվա յենթավարպետը վաղը վարպետ դառ-
նա: Բայց ամեն ինչ փոխվեց, հենց վոր արտադրության միջոցները
հանրային բնույթ ընդունեցին և կենտրոնացան կապիտալիստների
ձեռքում: Մանր անհատական արտադրողների արտադրության
միջոցները և պրոդուկտները հետզհետե ավելի էյին արժեքա-
դուրի դառնում, և նրանց տերերին ուրիշ վոչինչ չէր մնում,
բացի կապիտալիստների մոտ վարձվելուց: Առաջ վորպես բացա-
ռություն և ոժանդակ զբաղմունք զոյություն ունեցող վարձու
աշխատանքը դարձավ ամբողջ արտադրության ընդհանուր կանո-
նը, հիմնական ձևը, կողմնակի զբաղմունքից նա դարձավ բան-
վորների միակ զբաղմունքը: Ժամանակ առ ժամանակ վարձվող
բանվորը դարձավ ամբողջ կյանքում վարձու բանվոր: Վարձու
բանվորների մասսան չափազանց մեծացավ չնորհիվ այն բանի,
վոր միաժամանակ խորտակվեց Փետդալական հասարակակարգը,
Փետդալների չքամբերը ցրվեցին, դյուղացիներն արտաքսվեցին
իրենց նստոցներից (усадьбы) և այլն: Տեղի ունեցավ կատարյալ
խզում արտադրության՝ կապիտալիստների ձեռքում կենտրոնա-
ցած միջոցների և բացի աշխատանքային ուժից՝ ամեն բանից
զրկված արտադրողների միջև: Հակասությունը հանրային արտա-
դրության և կապիտալիստական յուրացման միջև յերևան յեկավ
վարպես հակադրություն պրոլետարիատի և բուրժուազիայի մի-
ջև:

Մենք տեսանք, վոր կապիտալիստական արտադրությունը
սեպվեց հասարակության մեջ, վոր կաղմված էր միայն իրենց
պրոդուկտների փոխանակման միջոցով փոխադարձաբար հան-
րորեն կապված առանձին ապրանքարտադրողներից: Բայց սաղ-
մանքների արտադրության վրա հիմնված ամեն մի հասարակու-
թյան առանձնահատկությունն այն է, վոր նրա մեջ արտադրող-
ները կորցնում են իշխանությունը իրենց սեփական հասարակա-
կան հարաբերությունների վերաբերմամբ: Ամեն մեկն ինքն
իր համար է արտադրում, վորքան թույլ են տալիս փո-
խանակման իր առանձին կարիքը բավարարելու համար նրա
որամադրության տակ պատահաբար յեղած արտադրության
միջոցները: Վոչ վոք չգիտե, թե ինչքան կհանվի չուկա
այն ապրանքից, վոր նա արտադրում է, և թե ինչ քա-

նախկին թյաժ ասպառողներ կարող ե գտնել նա. վուչ վուք չգրիտե, թե իր ապրանքն ասպառող կըտնի՞ արդյոք. այդ ապրանքն արդյոք կարգարացնի՞ իր ծախքերը, և առհասարակ կծախվի՞, թե վուչ: Հասարակական արտադրութեան մեջ անարխիա յե տիրում: Բայց ապրանքային արտադրութեանը, ինչպես և արտադրութեան ամեն մի այլ ձև, ունի իրեն հատուկ և իրենից անբաժան սրենքները, վորոնք, հակառակ անարխիայի, հանդես են գալիս նրա մեջ, նրա միջոցով: Այդ սրենքները յերևան են գալիս հանրային կապակցութեան միակ պահանջով՝ ձևով—փոխանակութեան մեջ—և արտադրողներին վրա ներդրածում են վորպես կոնկուրենցիայի հարկադիր սրենքներ: Իրենց՝ արտադրողներին նրանք սկզբում անծանոթ են և նրանց համար սարգվում են միայն աստիճանաբար, յերկար փորձի միջոցով: Հետևապես, նրանք իրենց համար ճանապարհ են հարթում առանց արտադրողներին մասնակցութեան և հակառակ արտադրողներին, վորպես արտադրութեան նրանց (արտադրողներին) ձևի՝ կոնկուրենցիայի դրածու կան սրենքներ: Պրոդուկտի իշխում և արտադրողներին վրա:

Միջնադարյան հասարակութեան մեջ, մասնավանդ առաջին դարերում, արտադրութեանը գլխավորապես սեփական սպառման համար եր: Նա ամենից առաջ հենց արտադրողի ու նրա ընտանիքի կարիքներն եր բավարարում: Իսկ այնտեղ, վորտեղ, ինչպես հողագործութեան մեջ, անձնական կախում գոյութեան ունեւ, արտադրութեանը բավարարում եր նաև ֆեոդալի կարիքները: Հետևապես, այնտեղ փոխանակութեան գոյութեան չունեւ, և պրոդուկտները ապրանքի ընդթ չէին ընդունում: Գյուղացիական ընտանիքն ինքն եր արտադրում իրեն պետք յեղածը—գործիքները և հագուստը, ինչպես նաև կերակուրը: Ծախելու համար արտադրել եր սկսում նա միայն այն ժամանակ, յերբ նրա մոտ ավելցուկ եր մնում սեփական սպառումից, և տիրոջը հասանելի բնապարհակները վճարելուց հետո. փոխանակութեան հանված այդ ավելցուկը ապրանք եր դառնում: Քաղաքային արհեստավորներն, իհարկե, պետք ե հենց սկզբից փոխանակութեան համար արտադրելին: Բայց նրանք իրենք ել արտադրում ելին սեփական սպառման համար պետք յեղած առարկաների մեծ մասը, նրանք պարտեզներ ու փոքր դաշտեր ունեյին, իրենց անասուններին արածացնում ելին համայնական անտառում, վորը, բացի դրանից, նրանց շինարարութ և վառելիք եր մատակարարում. կանայք վուչ և բուրդ ելին մանում և այլն: Փոխանակութեան նպատակով կատարվող արտադրութեանը, ապրանքների արտադրութեանը դեռ

նոր-նոր եր առաջանում: Այստեղից—փոխանակութեան սահմանափակութեանը, շուկայի սահմանափակութեանը, արտադրութեան կայուն յեղանակը, տեղական պարիակվածութեանն արտաքին աշխարհի նկատմամբ, սերտ միասնութեանը տեղական միջավայրում, մարկը գյուղերում, ցեխերը քաղաքներում¹:

Սակայն ապրանքային արտադրութեանն ընդարձակվելով և մասնավանդ արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակը հրապարակ գալով՝ ապրանքային արտադրութեան մինչև այդ նիւհող սրենքներն սկսեցին ավելի մեծ ուժով ու պարզութեամբ գործել: Հին միութեանները յերբայցին, նախկին պարիակվածութեանը ձեղքվեց, և արտադրողներն ավելի ու ավելի ելին դառնում բաժան-բաժան ու անկախ ապրանք արտադրողներ: Հանրային արտադրութեան անարխիան հրապարակ յեկավ և հետզհետե ավելի մեծ չափեր եր ընդունում: Մինչդեռ այն ամենագլխավոր գործիքը, վորի ոգնութեամբ կապիտալիզմն ուժեղացնում եր անարխիան հանրային արտադրութեան մեջ, անարխիայի ուղղակի հակադրութեանն եր. այդ գործիքը արտադրութեան հանրային կազմակերպութեան ուժեղացումն եր յուրաքանչյուր առանձին արտադրական ձեռնարկութեանում: Այդ ըմակի ոգնութեամբ արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակը վերջ տվեց հին խաղաղ կայունութեանը: Թափանցելով արդյունաբերութեան ամեն մի ճյուղի մեջ, նա այնտեղից դուրս եր մղում արտադրութեան հին մեթոդները: Արհեստին տիրելով՝ նա վուչչացնում եր հին արհեստը: Աշխատանքի դաշտը ճակատամարտի դաշտ դարձավ: Աշխարհադրական մեծ գյուտերը² և նրանց հաջորդող դադութացումը մի քանի անգամ մեծացրին վաճառահանման բնադալաւը և արագացրին արհեստի փոխակերպումը մանուֆակտուրայի: Պայքարն արդեն չեր սահմանափակվում տեղական յեղակի արտադրողներով. տեղական պայքարը աստիպացավ, իր հերթին, հասնելով ազգային պայքարի չափերի, դառնալով XV^{II} և XV^{III} դա-

¹ Մարկ, տյիւնքն՝ հողային համայնք: Տե՛ս Ենգելսի «Մարկը» հոդվածը: Карл Маркс и Ф. Энгельс, Вестн., 4. XV, 42 627—645, Партиздат: Հրատարակված և նաև առանձին բրոշյուրով: Խմբ.:

² Աշխարհադրական մեծ գյուտերը վերաբերում են XV դարի յերկրորդ կեսին և XVI դարի առաջին կեսին: Նրանցից կարեւորագույններն են Ամերիկայի գյուտը Քրիստոփոր Կոլումբոսի կողմից 1492 թ. և Հնդկաստանի ծովային ճանապարհի հայտնաբերումը պորտուգալացի Վասկո-դե-Գամայի կողմից 1498 թվականին: Խմբ.:

րների առևտրական պատերազմներ¹։ Վերջապես, խոշոր արդյու-
նարբերութունը և համաշխարհային շուկայի առաջացումն այդ-
պայքարը դարձրին ընդհանուր և միևնույն ժամանակ նրան տվին
չսոված լարվածություն։ Արտադրության բնական կամ արհես-
տականորեն ստեղծված չահավետ պայմաններին տիրապետելուց
ե կախված այժմ միջ միայն առանձին կապիտալիստների, այլև
արդյունաբերության ամբողջ ճյուղերի և նույնիսկ ամբողջ յե-
կրների գոյությունը։ Պարավաճներն անխնա կերպով հեռացվում
են։ Այդ՝ դարվիչյան կռիվն է անհատական գոյության համար,
վոր աստիճանի յե բարձրացված և բնության թաղավորությունից
մարդկային հասարակության մեջ է տեղափոխված։ Կենդանիների
բնական վիճակը մարդկային դարձացման պատկն է ներկայանում։
Հանրային արտադրության և կապիտալիստական յուրացման հա-
կասությունը յերևան է գալիս վորպես հակադրություն առանձին
գործարաններում արտադրության կազմակերպման և ամբողջ հա-
սարակության արտադրության անարխիայի միջև։

Կապիտալիստական արտադրության ծագման հետևանքով
նրան հատուկ հակասության այդ յերկու ձևերի մեջ անելանելի
կերպով չարժվում է նա, զծելով այն «կախարդական շրջանը»,
վորը նրա մեջ (կապիտալիստական արտադրության մեջ) հայտ-
նաբերել էր զեռ Ֆուրյեն։ Բայց Ֆուրյեյի ժամանակներում զեռ
անկարելի յեր տեսնել, վոր այդ շրջանն աստիճանաբար նեղանում
է, վոր արտադրության չարժումը պարուրաձև է ընթանում և,
մոլորակների չարժման նման, պետք է ավարտվի կենտրոնի հետ
բաղկվելով։ Արտադրության հանրային անարխիայի անողոր
ուժը մարդկության չարունակ աճող մեծամասնությանը դարձ-
նում է պրոլետարներ, իսկ պրոլետարիատը, իր հերթին, վերջ
կղնի արտադրության անարխիային։ Արտադրության սոցիալական
անարխիայի նույն անողոր ուժը խոշոր արդյունաբերությանը
ծառայող մեքենաների անվերջ կատարելագործման հնարավորու-
թյունը դարձնում է յուրաքանչյուր առանձին կապիտալիստի հա-
մար իր մեքենաներն անընդհատ կատարելագործելու բացարձակ
պարտականություն՝ քայքայման սպառնալիքի տակ։ Բայց մեքե-

նաները կատարելագործել՝ նշանակում է մարդկային աշխատանքն
ավելորդ դարձնել։ Յեթե մեքենաներ մտցնելն ու կատարելագոր-
ծելը նշանակում էր միլիոնավոր ձեռնաշխատ բանվորների արտա-
մղումը մեքենաների վրա աշխատող փոքրաթիվ բանվորների կող-
մից, ապա մեքենաների կատարելագործումը նշանակում է հենց
իրենց՝ մեքենաների վրա աշխատող բանվորների հետզհետե ավելի
սաստիկ արտամղումը և բանվորական ձեռքերի ուժեղ առաջարկի
այնպիսի դոյացում, վորը զերազանցում է նրանց միջին պահան-
ջարկից կապիտալի կողմից։ Չդրադված բանվորների մասսան կաղ-
մում է արդյունաբերական պահանջի բանակը, ինչպես՝ զեռ 1845
թվին² եմ յես նրան անվանել, վոր պատրաստ է արտադրու-
թյանը ծառայելու, յերբ վերջինն ամբողջ թափով է աշխատում,
և փողոց է չարտվում յուրաքանչյուր աշխուժացման անխուսա-
փելիորեն հետևող կրակի ժամանակ։ Այդ բանակը, վոր չարու-
նակ կապարե ծանրոցի պես կախված է բանվոր դասակարգի վոտ-
քերից նրա և կապիտալի միջև մղվող դոյության կռվում, բան-
վորական աշխատավարձի կարգավորիչ է ծառայում, չարունակ
պահելով այդ աշխատավարձը ցած մակարդակի վրա, կապիտա-
լիստների պահանջներին համապատասխանորեն։ Այդպիսով,
դուրս է գալիս, վոր մեքենան, Մարքսի բառերով ասած, կապի-
տալի ամենաուժեղ զենքն է բանվոր դասակարգի դեմ, վոր աշ-
խատանքի դործիքը չարունակ խլում է հացը աշխատավորի ձեռ-
քից, և բանվորների սեփական պրոդուկտը դառնում է մի միջոց
նրանց ստրկացնելու համար։ Դուրս է գալիս, վոր արտադրու-
թյան ծախքերի խնայողությունը միևնույն ժամանակ աշխատան-
քային ուժի ամենաանպատկառ վատնումն է և մի հափշտակու-
թյուն աշխատանքի նորմալ պայմանների նկատմամբ. վոր մեքե-
նան, աշխատանքային ժամանակը կրճատելու այդ հզորագույն
միջոցը, ամենաճիշտ միջոցն է դառնում բանվորի և նրա ընտա-
նիքի ամբողջ կյանքը կապիտալին ծառայելու միշտ պատրաստ
աշխատանքային ժամանակի վերածելու համար։ Պարզվում է,
վոր բանվոր դասակարգի մի մասի ուժերից վեր աշխատանքը
պայմանավորում է նրա մյուս մասի կատարյալ գործադրկությու-
նը, վոր ամբողջ աշխարհում սպառողների հետևից ընկած խոշոր
արդյունաբերությունը՝ իր տանը բանվորական մասսաների սպա-
ռումը չնչին միլիոնումի յե հասցնում և այդպիսով քայքայում է

¹ «Բանվոր դասակարգի դոյությունն Անգլիայում» զրբի մեջ։—Կարլ Մարքս
և Ֆ. Ենգելս, Յերկ., հ. IV, էջ 293—573։ Խմբ.։

² XVII և XVIII դարերի առևտրական պատերազմները մղվում էին Պոր-
տուգալիայի, Իսպանիայի, Հոլլանդիայի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև Հենդ-
կաստանի ու Սմերիկայի հետ կատարվող առևտրին տիրանալու և այդ յերկրնե-
րը զաղութների վերածելու համար։ Այդ պատերազմներից հաղթող դուրս յե-
կավ Անգլիան, վորի ձեռքն ընկավ XVIII դարի վերջին համաշխարհային ամ-
բողջ առևտուրը։ Խմբ.։

իր սեփական չուկան: «Այն որենքը, վորի համաձայն հարաբերական գերբնակչությունը կամ արդյունաբերական պահանսոր բանակը չարունակ հավասարակշռության մեջ է գտնվում կապիտալի կուտակման չափի և ուժի հետ, — այդ որենքը բանվորին ավելի ամուր է դամում կապիտալին, քան Հեփեստոսի մուրճը Պրոմեթեոսին դամեց ժայռին: Այդ որենքը պայմանավորում է աղքատության կուտակումը կապիտալի կուտակմանը համապատասխան չափով: Հետեւապես, հարստության կուտակումը մեկ բեռնում նշանակում է աղքատության, հյուժման, ստրկության, տղիտության, բրտացման ու բարոյական աշխատման կուտակում հակառակ բեռնում, այսինքն՝ այն դասակարգի շարքերում, վորի աշխատանքի արդյունքը դառնում է կապիտալ» (Մարքս, «Կապիտալ»): Արտադրության կապիտալիստական յեղանակից սրողութեաների այլ բաշխում պահանջելը նույնպիսի խմստ կունենար, ինչպես յեթե պահանջելինք, վոր մարտկոցի ելեկտրոնները, միայնով նրա հետ միացած, դադարելին ջուրը տարբալուծելուց և դրական բեռնում թթվածին, իսկ բացասականում ջրածին հավաքելուց:

Մենք տեսանք, թե ինչպես կատարելագործման ընդունակությունը, վոր արդի մեքենաների կողմից ամենաբարձր աստիճանին է հասցված, շնորհիվ հանրային արտադրության անարխիայի, դարձել է մի անողոք որենք, վոր առանձին արդյունաբերական կապիտալիստներին հարկադրում է չարունակ բարելավելու իրենց մեքենաները և ավելացնելու նրանց արտադրողական ուժը: Նույնպիսի հարկադիր որենքի յե վերածվում նրանց համար նաև իրենց արտադրության չափերն ընդարձակելու հասարակ փաստական հնարավորությունը: Խոշոր արդյունաբերության ընդարձակման վիթխարի ընդունակությունը, վորի հանդեպ զաղերի ընդարձակելիությունը մի յերևալական խաղալիք է, այժմ հրապարակ է դալիս վորպես այդ արդյունաբերությունը թե՛ քանակապես և թե՛ վորակապես ընդարձակելու պահանջ. այդ պահանջը հաղթահարում է ամեն մի հակադրեցություն: Այդ հակադրեցությունը ստեղծվում է խոշոր արդյունաբերության պրոդուկտների սպառումով, վաճառահանումով, չուկաներով: Իսկ չուկաների թե՛

եքստենսիվ և թե՛ ինտենսիվ ընդարձակման ընդունակությունը վորոշվում է բոլորովին ուրիշ՝ անհամեմատ ավելի պակաս ուժով գործող որենքներով: Ծուկաների ընդարձակումը չի կարող արտադրության ընդարձակման հետ միևնույն մակարդակով ընթանալ: Բաղխումը անխուսափելի յե դառնում, և վորովհետև նա ի վիճակի է կոնֆլիկտը լուծելու այնքան ժամանակ, մինչև վոր նա չալայթեցնի արտադրության հենց կապիտալիստական յեղանակը, — նա դառնում է պարբերական: Կապիտալիստական արտադրությունը մի նոր «կախարդական շրջան» է ստեղծում:

Յեվ իրոք, սկսած 1825 թվից, յերբ բռնկվեց առաջին ընդհանուր ճգնաժամը, ամբողջ արդյունաբերական ու առևտրական աշխարհը, բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդներին և նրանց ավելի կամ պակաս բարբարոսական կցուկների արտադրությունն ու փոխանակությունը մոտավորապես տաս տարին մի անգամ ունեցից դուրս են դալիս: Առևտուրը կանգ է առնում, չուկաները լիքը լցվում են սպառում չգտնվող մեծ քանակությամբ սրողութեաներով, կանխիկ փողն անհետանում է շրջանառությունից, վարկը վոչնչանում է, գործարանները կանգ են առնում, բանվորները զրկվում են ապրուստի վորևե միջոցից հենց այն պատճառով, վոր նրանք այդ միջոցներից չախաղանց մեծ քանակությամբ են արտադրել. սնանկությունը սնանկության հետևից է դալիս, աճուրդին աճուրդն է փոխարինում: Լճացումն ամբողջ տարիներ է տևում, արտադրողական ուժերի և սրողութեաների մասսաները վոչնչացվում են ու վատնվում, մինչև վոր կուտակված ապրանքները ծախվում են, վերջապես, ավելի կամ պակաս իջեցրած դնելով և աստիճանաբար վերականգնվում է արտադրության ու փոխանակության շարժումը: Կամաց-կամաց այդ շարժումն արագանում է, քայլը փոխարինվում է վարդով (puls), արդյունաբերական վարդը փոխվում է արշավի, վորն իր տեղը դիջում է խոլական սրարշավի, արդյունաբերության, առևտրի, վարկի ու սպեկուլացիայի մի իսկական խոչընդոտներով ձիարշավի, վորպեսզի հուսահատական թուխքներից հետո կրկին կրախի անդունդը նետվեն: Յեվ այդպես շարունակ նորից ու նորից: 1825 թ. սկսած մենք արդեն հինգ անգամ ապրել ենք այդ շրջապտույտը և այժմ (1877 թ.) վեցերորդ անգամն ենք ապրում այն: Այդ ճգնաժամների բնույթն այն աստիճան ցայտունորեն է արտահայտված, վոր Ֆուբյեն իսկույն ևեթ վորոշեց այդ բոլոր ճգնաժամերը, նրանցից առաջինն անվանելով *crise plethorique*, ճգնաժամ առատությունից:

1 Պրոմեթեոսը հին-հունական դրույցի (առասպելի) հերոսն էր, վոր յեղեկներից կրակը հափտակեց մարդկանց համար: Առասպելի համաձայն՝ գոյրացած աստվածների հրամանով կրակի աստված Հեփեստոսը Պրոմեթեոսին դամեց ժայռին: Խմբ.:

Ճգնաժամերի միջոցին հանրային արտադրութեան և կապիտալիստական յուրացման փոխադարձ հակասութիւնը հասնում է հոսիկու պոռթկումի: Ապրանքների շրջապտույտը մի առ ժամանակ դադարում է. փողը շրջանառութեան դործիքից դառնում է նրա խոչընդոտը, ապրանքների արտադրութեան ու շրջանառութեան բոլոր որենքները թափա են դործում: Տնտեսական հակասութիւնները հասնում են իրենց ամենաբարձր կետին, — արտադրութեան յեղանակը ծառանում է փոխանակութեան յեղանակի դէմ:

Այն անկասկածելի փաստը, վոր արտադրութեան հանրային կազմակերպումը դործարանի ներսում հասնում է զարգացման այնպիսի աստիճանի, յերբ նա անհամատեղելի յե դառնում նրա կողքին և նրա վրա գոյութիւն ունեցող՝ արտադրութեան անարխիայի հետ հասարակութեան մեջ, — այդ փաստը շոշափելի յե դառնում է նեց իրենց կապիտալիստների համար շնորհիվ ճգնաժամերի միջոցին կատարվող կապիտալների բռնի համակենտրոնացման, վոր տեղի յե ունենում բազմաթիւ խոչոր և ե՛լ ավելի մեծ՝ թվով մանր կապիտալիստների քայքայման միջոցով: Կապիտալիստական արտադրութեան ամբողջ մեխանիզմը կտրվում է հենց իր իսկ ստեղծած արտադրողական ուժերի ծանրութեան տակ: Նա այլևս չի կարող կապիտալի վերածել արտադրութեան միջոցների ամբողջ մասսան, նրանք մնում են առանց դործադրութեան, ուստի անդործութեան է հարկադրված նաև բանվորների պահանջի բանակը: Արտադրութեան միջոցները, կենսամթերքները, բանվորական ձեռքերը, արտադրութեան ու ընդհանուր բարորութեան բոլոր տարրերը պահանջից ավելի յեն: Բայց, ինչպես Փուրյեն է ասում, այդ «առաստութիւնը դառնում է կարիքի ու զրկանքների «դրյուր», վորովհետեւ հենց նա ել խոչընդոտ է հանդիսանում արտադրութեան ու սպառման միջոցների կապիտալ դառնալուն, վորովհետեւ կապիտալիստական հասարակութեան մեջ արտադրութեան միջոցները չեն կարող դործել այլ կերպ, քան կապիտալի, այսինքն՝ մարդկային աշխատանքային ուժի շահագործման գործիքի փոխարկվելով: Ինչպես մի ուրվական կանգնած է բանվորների և արտադրութեան ու սպառման միջոցների միջև արտադրութեան ու սպառման այդ միջոցների կապիտալ դառնալու անհրաժեշտութիւնը: Միայն նա յե արդելք հանդիսանում արտադրութեան իրային ու անձնական լծակների միացմանը. միայն նա յե խանգարում արտադրութեան միջոցներին դործելու, իսկ բանվորներին՝ ապրելու և աշխատելու: Հեռակապես, մի կողմից արտադրութեան կապիտալիստական

տական յեղանակն ինքն է յերևան բերում արտադրողական ուժերի հետագա զեկալարման իր անընդունակութիւնը: Մյուս կողմից, իրենք, արտադրողական ուժերն աճող թափով ձգտում են վոչնչացնելու այդ հակասութիւնը, իրենց ազատելու կապիտալի իրենց հատկութիւնից, փաստորեն ընդունելու իրենց բնույթը — հանրային արտադրողական ուժերի բնույթը:

Ուժեղ թափով աճող արտադրողական ուժերի այդ զիմադրութիւնը կապիտալի իրենց հատկութեան դէմ, նրանց հանրային բնույթն ընդունելու այդ աճող անհրաժեշտութիւնը ստիպում է հենց իրենց՝ կապիտալիստների դասակարգին հետզհետեւ ավելի ու ավելի հաճախ դրանք հանրային արտադրողական ուժեր համարելու, վորքան այդ առհասարակ հնարավոր է կապիտալիստական հարաբերութիւններում: Ինչպես արդիւնաբերական յեռուզեռի շրջաններն իրենց ուղղրած վարկերով, այնպես ել հենց կապիտալիստական խոչոր ձեռնարկութիւնները քայքայող կրախները հասցնում են արտադրութեան միջոցների մեծ մասսաների հանրայնացման այնպիսի ձևի, վորին մենք հանդիպում ենք զանազան տեսակի բաժնետիրական ընկերութիւններում: Արտադրութեան ու փոխանակութեան այդ միջոցներից մի քանիսը, ինչպես որինսակ, յերկաթուղիները, հենց իրենց ելութեամբ այնքան հսկայական են, վոր նրանք բացառում են կապիտալիստական շահագործման ամեն մի այլ ձև: Զարգացման վորոշ աստիճանում անբավարար է դառնում նաև այդ ձևը. տվյալ յերկրի արդիւնաբերութեան միւլենույն ճյուղի բոլոր խոչոր արտադրողները միանում և կազմում են մի «տրեստ», միութիւն, արտադրութիւնը կարգավորելու նպատակով: Նրանք վորոշում են այն բանի ամբողջ դումարը, ինչ-վոր պետք է արտադրվի, բաշխում են այդ դումարն իրար մեջ և նախորդ թելադրում են սահմանված վաճառքի գինը: Բայց վորովհետեւ այդ տրեստները՝ խռտրի մեջ առաջին խոչընդոտի դեպքում մեծ մասամբ քայքայվում են, ուստի նրանք հենց գրանով ել արտադրութեան ե՛լ ավելի մեծ համակենտրոնացում են առաջացնում: Արդիւնաբերութեան մի ամբողջ ճյուղ վերածվում է մի ընդհանուր հսկայական բաժնետիրական ընկերութեան, ներքին մրցութիւնը տեղի յե տալիս այդ ընկերութեան ներքին մենաշնորհին: Այդպես պատահեց այդ բանը 1890 թ. կալաքարի անդլիական արտադրութեան հետ, վորը բոլոր 48 խոչոր ֆիրմաների միաձուլվելուց հետո անցավ մեկ միասնական կենտրոնի միջոցով զեկալարվող, 120 միլիոն մարկ դրամադրութիւն ունեցող միակ ընկերութեան ձեռքը:

Տրեստներում մրցութիւնը դառնում է մենաշնորհ¹, իսկ կապիտալիստական հասարակութեան անպլան արտադրութիւնը կապիտալիստական յե յենթարկում վերահաս սոցիալիստական հասարակութեան պլանային արտադրութեան առաջ: Ճիշտ է, սկզբում միայն հոգուտ է իշահ կապիտալիստներին: Բայց իր այդ ձևով շահագործումը դառնում է այնքան շոշափելի, վոր պետք է խորտակվի: Վոչ մի ժողովուրդ չէր համաձայնվի յերկար ժամանակ հաշտվել տրեստների ղեկավարած արտադրութեան հետ, ամբողջ հասարակութեան նրանց ձեռքով կատարվող անսքող շահագործման հետ՝ կուպոններ կտրելով ապրող մի փոքրաթիվ ալազակախմբի կողմից:

Այսպես թե այնպես, տրեստների հետ թե առանց տրեստների, պետութիւնը, վորպես կապիտալիստական հասարակութեան պաշտոնական ներկայացուցիչը, հարկադրված է² իր վրա վերցնելու արտադրութեան ղեկավարութիւնը: Պետական սեփականու-

¹ «Իմպերիալիզմը, —ասում է Լենինը, —աճել է վորպես ընդհանրապես կապիտալիզմի հիմնական հատկութիւնների զարգացում է անմիջական շարունակութիւն: Բայց կապիտալիզմը դարձավ կապիտալիստական իմպերիալիզմ միայն իր զարգացման վորոշ, շատ բարձր աստիճանում, յերբ կապիտալիզմի մի քանի հիմնական հատկութիւններն սկսեցին վերածվել իրենց հակադրութեանը, յերբ ամբողջ գծով կազմակերպվեցին ու յերևան յեկան կապիտալիզմից դեպի ավելի բարձր հասարակական-տնտեսական կառուցքի անցման դարաշրջանի գծերը: Այդ պրոցեսում տնտեսապես հիմնականը կապիտալիստական ազատ մրցութեան փոխարինումն է կապիտալիստական մենաշնորհներով: Ազատ մրցութեան ընդհանրապես կապիտալիզմի է ապրանքային արտադրութեան հիմնական հատկութիւնն է. մենաշնորհը ազատ մրցութեան ուղղակի հակադրութիւնն է, բայց այդ վերջինը մեր աչքի առաջ սկսեց դառնալ մենաշնորհ, ստեղծելով խոշոր արտադրութիւն, դուրս մղելով մանր արտադրութիւնը, փոխարինելով խոշոր խոշորադուրսով, արտադրութեան է կապիտալի համահեղինակումն այնտեղ հասցնելով, վոր նրանից աճում էր ու աճում է մենաշնորհը—կարտելները, սինդիկատները, տրեստները, նրանց հետ ձուլվող՝ միլիարդների հետ գործ ունեցող ինչ-վոր յերկու տասնյակ բանկերի կապիտալը: Յով միւսն ունի ժամանակ մենաշնորհները, աճելով ազատ մրցութեանից, չեն վերացնում այն, այլ գոյութիւն ունեն նրա վրա է նրա կողքին, զբաղվում մի շարք առանձնապես սուր ու խիստ հակասութիւններ, բաղադրանքներ, կոնֆլիկտներ ծնելով» (Լենին, Յերկ., հ. XIX, էջ 141—142): Խմբ.:

² Յես ասում է՝ «Զարկադրված է», վորովհետեւ միայն այն դեպքում, յեթ երտադրութեան կամ հաղորդակցութեան միջոցներն իսկապես աճեն—անցնեն բաժնետիրական ընկերութիւնների կառավարչութիւնից, յերբ նրանց անցումը պետութեան իրավասութեան տակ դառնա տնտեսապես անխուսափելի, միայն այդ ժամանակ, —յեթ այդ անցումը նույնիսկ արդի պետութիւնը կատարի, —այդ անցումը կլինի մի տնտեսական պրոցես, մի քայլ առաջ ար-

թիւն դարձնելու այդ անհրաժեշտութիւնը դալիս է ամենից առաջ հաղորդակցութեան խոշոր միջոցներին—փոստի, հեռագրի է յերկաթուղիներին համար:

Յեթե ճշմարտամբեր ցույց տվին, վոր բուրժուազիան անընդունակ է ժամանակակից արտադրողական ուժերի հետադա կառավարմանը, ապա արտադրողական խոշոր ձեռնարկութիւններին ու հաղորդակցութեան միջոցներին անցումը բաժնետիրական ընկերութիւնների, տրեստների է պետութեան ձեռքը ապացուցում է բուրժուազիայի ավելորդ լինելն այդ նպատակի համար: Վարձու ծառայողներն այժմ կատարում են կապիտալիստների բոլոր հասարակական ֆունկցիաները: Իրենց՝ կապիտալիստների համար ուրիշ հասարակական գործունեութիւն չի մնացել, բացի յեկամոռներ դիդելուց, կուպոններ խուզելուց է բորսայում խաղալուց, վորտեղ դանդաղ կապիտալիստներ մեկը մյուսին ձեռքից կապիտալներ են խլում: Արտադրութեան կապիտալիստական յեկանակը, վոր սկզբում բանվորներին դուրս մղեց, այժմ նաև իրենց՝ կապիտալիստներին է դուրս մղում, ճիշտ է, առայժմ դեռ

արտադրողական բոլոր ուժերը հենց իր՝ հասարակութեան ձեռքն անցնելու ճանապարհին: Բայց վերջին ժամանակները, յերբ Բիսմարկն սկսեց մասնադիտանալ պետական մենաշնորհներ ստեղծելու մեջ, յերևան յեկավ մի առանձին տեսակի կեղծ սոցիալիզմ, վոր մերթ այստեղ, մերթ այնտեղ արտահայտվում է մի առանձին տեսակի կամավոր լակեյութեան ձևով, վորն առանց վարեն զգալութեան սոցիալիզմ է հայտարարում արտադրութեան միջոցների ամեն մի, նույնիսկ բիսմարկյան, փոխակերպում պետական սեփականութեան: Յեթե ծխախոտի մենաշնորհը սոցիալիզմ է, ապա նապոլեոնն ու Մետերնինն անշուշտ պետք է սոցիալիզմի հիմնադրներին շարքը դասվին: Յերբ բեղալան կառավարութիւնը ամենաուրաջ քաղաքական ու ֆինանսական նկատառումներով ինքը ձեռնարկեց գլխավոր յերկաթուղիների կառուցման, յերբ Բիսմարկն առանց ամենավոր տնտեսական անհրաժեշտութեան պետական սեփականութիւնը դարձրեց պրոստական ամենադրամալոր յերկաթուղիները՝ շահագործման հարմարութեան է պատերազմի դեպքում նրանցից ոգտվելու նպատակով, յերկաթուղային ծառայողներից կառավարութեան ոգտին հնազանդութեան քլեարկող հոտ ստեղծելու համար, իսկ գլխավորապես, մի նոր, պատրաստից անկախ յեկամաի աղբյուր ունենալու համար, —ապա այդ բոլորը վոչ մի դեպքում սոցիալիզմ չէ՝ վոչ ուղղակի, վոչ էլ անուղղակի, վոչ զրատակցական, վոչ անդիտակցական սոցիալիզմ: Այլապես պրոսական պետական բանկը, արքայական հախճապակու մանուֆակտուրան է մինչև անգամ վաշտային դերձականոցները բանակում պետք է սոցիալիստական հիմնարկներ ճանաչվեն, կամ նույնիսկ՝ ֆրիդրիխ-Վիլհելմ III-ի ժամանակ յերեսնական թվականներին... պոնդատներին՝ մի ինչ-վոր ինքի կողմից լուրջ կերպով առաջարկված պետականացումը: (Ենգելսի ծանոթագրութիւնը):

վոչ դեպի արդյունաբերութեան պահեստի բանակը, այլ միայն ավելորդ բնակչութեան կարգը:

Բայց վո՛չ բաժնետիրական ընկերութեաններն ու տրեստներն ձեռքն անցնելը, վո՛չ պետական սեփականութեան դարձնելը, սակայն, արտադրողական ուժերից չեն խլում կապիտալի նրանց հատկութիւնը: Բաժնետիրական ընկերութեաններն ու տրեստներն վերաբերմամբ այդ ակներև ե: Իսկ ինչ վերաբերում ե արդի պետութեանը, ապա նա ուրիշ բան չէ, բայց յեթե մի կազմակերպութիւն, վոր բուրժուական հասարակութեանն ստեղծում ե իր համար կապիտալիստական արտադրութեան ընդհանուր, արտաքին պայմանները ինչպէս բանւորների, այնպես ել առանձին կապիտալիստների վտանգութեաններից պաշտպանելու նպատակով: Ինչպիսի ձևերել ընդունի արդի պետութեանը, նա մնում ե վորպէս մի դուռ կապիտալիստական մեխանիզմ, կապիտալիստների պետութեան, մի իդեալական ամբողջացված կապիտալիստ: Վորքան շատ արտադրողական ուժեր զավթի ու իր սեփականութեանը դարձնի նա, այնքան ավելի լրիւ կլինի նրա ամբողջացված կապիտալիստ դառնալը և այնքան ավելի մեծ թիւով քաղաքացիների նա կհազարծի: Բանւորները կմանն վորպէս վարձու բանւորներ, պրոլետարներ: Կապիտալիստական հարաբերութեանները չեն վերանում, այլ, ընդհակառակը, ծայրահեղութեան, ամենաբարձր կետին են հասցւում: Բայց բարձրագույն կետում հեղաշրջում ե կատարվում: Արտադրողական ուժերի պետական սեփականութեանը չի լուծում կապիտալիզմի հակասութեանները, բայց նա իր մեջ բովանդակում ե նրանց լուծման ֆորմալ միջոցը, լծակը:

Այդ լուծումը կարող ե լինել արդի արտադրողական ուժերի հանրային բնույթի փաստական ընդունումը, հետեապես արտադրութեան, յուրացման և փոխանակման յեղանակների համապատասխանեցումը արտադրութեան միջոցների հանրային բնույթին: Իսկ դրան հասնել կարելի յե միայն նրանով, վոր հասարակութեանը զրավի թանկեղծապես ու բացահայտորեն արտադրողական ուժերը, վորոնք աճել-անցել են իրենց ոգտադրման ամեն մի այլ յեղանակից: Արտադրութեան և նրա պրոդուկտների հանրային բնույթը, վորն այժմ արտահայտվում ե բնութեան կույր որենքի քայքայիչ ուժով, հարվածում ե հենց իրենց՝ արտադրողներին, պարբերաբար խախտում ե արտադրութեան ու փոխանակութեան ընթացքը, — այն ժամանակ արտադրողներն ձեռքով դիտակցաբար կկենսագործվի և անկարգութեան ու պար-

բերական կատաստրոֆների պատճառից կդառնա արտադրութեան հզորագույն լծակը:

Հասարակական ուժերը, բնութեան ուժերն նման, կուրորեն, բունի ու քայքայիչ կերպով են դործում, քանի դեռ մենք չենք հասկանում և հաշիվ չենք առնում դրանք: Բայց հենց վոր մենք ճանաչեցինք այդ ուժերը, ուսումնասիրեցինք նրանց դործողութեանը, ուղղութեանն ու աղեցողութեանը, այն ժամանակ միայն մեզնից ե կախված նրանց ավելի ու ավելի շատ յենթարկելը մեր կամքին և նրանց ոգնութեամբ մեր նպատակներին հասնելը: Այս առանձնապես վերաբերում ե արդի հզոր արտադրողական ուժերին: Քանի դեռ մենք համառորեն հրաժարվում ենք նրանց ելութութեանն ու բնույթը հասկանալուց, — իսկ այդ հասկանալուն դիմադրում են արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակն ու սրա պաշտպանները, — այնքան ժամանակ արտադրողական ուժերը մեզնից անկախ և մեր դեմ են դործում, ինչպէս այդ մանրամասնորեն ցույց ե տրված վերևում: Բայց հենց վոր հասկացված ե նրանց բնույթը, նրանք միավորված արտադրողների ձեռքում կարող են դիվային իշխողներից հլու ծառաներ դառնալ: Այստեղ նույն տարբերութեանը կա, ինչ-վոր կա փոթորկաբեր թմալից առաջացող կայծակի կործանարար ուժի և հեռագրական աստարտի կամ աղեղնավոր լապտերի մեջ հնազանդորեն դործող ելիտրակա-նութեան միջև, հրդեհի և մարդու ձեռքով դեկավարվող կրակի միջև: Յերբ արդի արտադրողական ուժերի հետ կսկսեն վարվել նրանց վերջապես ճանաչված բնույթի համեմատ, արտադրութեան մեջ իշխող հանրային անարխիան կփոխարինվի հանրային արտադրութեամբ, վորը կադմակերպված կլինի պլանով և այն հաշվով, վոր բավարարի ինչպէս ամբողջ հասարակութեան, այնպես ել նրա յուրաքանչյուր անդամի կարիքները: Այն ժամանակ յուրացման կապիտալիստական յեղանակը, վորի ժամանակ պրոդուկտն սուրկացնում ե նախ արտադրողին, իսկ հետո նաև յուրացնողին, իր տեղը կդիջի յուրացման նոր յեղանակին, վորը հիմնված կլինի արտադրութեան արդի միջոցների բուն իսկ բնույթի վրա, այն ե՝ իր տեղը կդիջի մի կողմից, պրոդուկտների, վորպէս արտադրութեանը պահպանելու և ընդարձակելու միջոցների, հանրային անմիջական յուրացմանը, իսկ մյուս կողմից, նրանց՝ վորպէս գոյութեան ու սպառման միջոցների անհատական անմիջական յուրացմանը:

Բնակչութեան ավելի ու ավելի հսկայական մեծամասնութեան

նը պրոլետարներ դարձնելով, արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակը ստեղծում է մի ուժ, վորն իր սեփական կործանման սպառնալիքի տակ պետք է կատարի այդ հեղաշրջումը: Ստիպելով արտադրութեան խոշոր հանրայնացված միջոցներն ավելի ու ավելի դարձնել պետական սեփականութուն, կապիտալիզմն ինքն է ժառանգում այդ հեղաշրջումը կատարելու ճանապարհը: Պրոլետարիատը գրավում է պետական իշխանութունը և արտադրութեան միջոցները դարձնում է ամենից առաջ պետական սեփականութուն: Բայց հենց դրանով էլ նա վրձնացնում է իրեն, վորպես պրոլետարիատ, հենց դրանով էլ նա վրձնացնում է բոլոր դասակարգային տարբերություններն ու դասակարգային հակադրությունները, իսկ դրա հետ միասին նաև պետութունը: Մինչևի այդ գոյութունն ունեցած և գոյութունն ունեցող հասարակութեան համար, վոր շարժվում է դասակարգային հակադրությունների մեջ, անհրաժեշտ էր պետութունը, այսինքն՝ շահագործող դասակարգի կազմակերպութունը արտադրութեան նրա արտաքին պայմանները պաշտպանելու համար, նշանակում է, հատկապես շահագործվող դասակարգին բռնի կերպով՝ արտադրութեան ավելի յեղանակով վորոշվող պայմանների մեջ պահելու համար (ստրկութուն, ճորտութուն, վարձու աշխատանք): Պետութունն ամբողջ հասարակութեան պաշտպանական ներկայացուցիչն է յեղել, նրա կենտրոնացումը մի յերևութական կորստրացիայի մեջ, բայց նա այդպես է յեղել լոկ աշխարհ, վորքան նա այն դասակարգի պետութունն է յեղել, վորն իր դարաշրջանի համար մենակ ինքն է ներկայացրել ամբողջ հասարակութունը: Հին ժամանակներում նա յեղել է ստրկատերերի—պետութեան քաղաքացիների, միջին դարերում—ֆեոդալ ազնվականութեան, մեր ժամանակ— բուրժուազիայի պետութունը: Յերբ պետութունը, վերջապես, դառնում է իսկապես ամբողջ հասարակութեան ներկայացուցիչը, այն ժամանակ նա ինքն իրեն ավելորդ է դարձնում: Այն ժամանակից սկսած, յերբ չի լինի վոչ մի հասարակական դասակարգ, վորին պետք լիներ ճնշման մեջ պահելու, այն ժամանակից սկսած, յերբ դասակարգային տիրապետութեան հետ, արտադրութեան մեջ այժմյան անարխիայից ծնվող առանձին գոյութեան կռիվի հետ միասին կանհետանան այն ընդհարումներն ու եքոցեսները (ծայրահեղությունները), վորոնք այդ կռիվից են բխում, —այդ ժամանակից սկսած այլևս ճնշելու բան չի լինի, ճնշման համար առանձին ուժի կարիք, պետութեան կարիք էլ չի

լինի: Առաջին ակտը, վորի մեջ պետութունը հանդես է գալիս իբրև իսկապես ամբողջ հասարակութեան ներկայացուցիչ, —արտադրութեան միջոցները հասարակութեան անունից իր տիրապետութեան տակ առնելը, —միաժամանակ նրա՝ վորպես պետութեան վերջին ինքնուրույն ակտն է: Պետական իշխանութեան միջամտութունը հասարակական հարաբերություններին այն ժամանակ ավելորդ է դառնում մեկ բնագավառի հետևից մյուսում, և ինքն իրեն խամրում է: Անձերի վրա յեղած կառավարութեան տեղը բռնում է իրերի տնորինումը և արտադրութեան պրոցեսների դեկավարումը: Պետութունը «չի վերացվում», ևս մահանում է: Սրա հիման վրա պետք է «ազատ ժողովրդական պետութուն» ֆրազը գնահատել վորպես ժամանակավորապես՝ գոյութեան ազդեցողական իրավունք ունեցող, բայց վերջին հաշիվով դիտակալորեն անանկ ֆրազ¹: Սրա հիման վրա պետք է գնահատել նմանապես այսպես կոչված անարխիստների այն պահանջը, թե պետութունը պետք է մեկ որևէ մեջ վերացվի²:

Այն ժամանակից սկսած, յերբ պատմութեան ասպարեզում հանդես է յեկել կապիտալիստական արտադրութունը, արտադրութեան բոլոր միջոցների անցումն ամբողջ հասարակութեան տիրապետութեան տակ վորպես սեփականութուն հաճախ է ապագայի ավելի կամ ուղիքս մշուշապատ իդեալի ձևով յերևացել ինչպես առանձին անհատների, այնպես էլ ամբողջ ազանդների: Բայց հնարավոր և պատմականորեն անհրաժեշտ դարձավ նա միայն այն ժամանակ, յերբ նյութական պայմաններ յերևան յեկան նրա իրականացման համար: Ինչպես և ամեն մի այլ հասարակական պրոգրես, այդպիսի անցումը հնարավոր է դառնում վո՛չ թե այն պատճառով, վոր դիտակցված է, վոր դասակարգերի գոյութունը հակասում է արտադրութեան, հավասարութեան իդեալին և այլն, վո՛չ թե դասակարգերը վրձնացնելու պարզ ցանկութեան հետևանքով, այլ միայն վորոշ նոր տնտեսական պայմանների առկայութեամբ: Հասարակութեան բաժանումը շահագործող և շահ-

¹ «Ազատ ժողովրդական պետութեան» մասին տե՛ս Մարքս, «Գոթայի ծրագրի քննադատութունը»: Խմբ.:

² Անարխիստները (Պրուդոն, Բակունին և այլն) ժխտում են ամեն մի պետութուն և պրոլետարիատի դիկտատուրայի հակառակորդներ են: Ամեն մի (այդ թվում նաև պրոլետարական) պետութուն անհապաղ վրձնացնելու նրանց պահանջը, արդի անարխիստների յելույթները ընդդեմ ԽՍՀՄ-ում հաստատված պրոլետարական դիկտատուրայի՝ մերկացնում է անարխիստական «թեորիայի» բանվոր դասակարգին խորապես թշնամական ելութունը: Խմբ.:

հազործվող, իշխող և ճնշված դասակարգերի, արտադրութայն առաջվա անբավարար զարգացման անխուսափելի հետևանքն եր: Քանի ղեռ հանրային աշխատանքի արդյունքների միադրումը հազիվ է գերազանցում զոյութայն ամենամանհրաժեշտ միջոցներից, քանի ղեռ աշխատանքը խլում է հասարակութայն հսկայական մեծամասնութայն ամբողջ կամ համարյա ամբողջ ժամանակը, այնքան ժամանակ հասարակությունը անխուսափելիորեն դասակարգերի յե բաժանվում: Բացառապես անադատ աշխատանքով զբաղված հսկայական մեծամասնութայն կողքին կազմվում է մի դասակարգ, վոր աղատված է անմիջական արտադրողական աշխատանքից և վարում է հասարակական գործերը—աշխատանքի ղեկավարումը, պետական կառավարչությունը, արդարադատությունը, գիտությունները, արվեստները և այլն: Հետևապես, դասակարգերի բաժանման հիմքը կազմում է աշխատանքի բաժանման որենքը: Այդ, սակայն, բնավ ել չի բացառել բռնութայն, հալիչտակութայն, խաբեբայութայն և խորամանկութայն կիրառումը դասակարգերի բաժանվելիս և չի խանգարել իշխանությունը զրաված տիրող դասակարգին իր գիրքն ի հաշիվ աշխատավոր դասակարգերի ամբաղնդելու և հասարակական գործերի կառավարչությունը մասսաների ուժեղ շահագործման վերածելու:

Բայց յեթե դասակարգերի բաժանվելը վորոչ պատմական՝ արդարացում ել ունեցել է, ապա նա այդ արդարացումն ունեցել է միայն տվյալ շրջանի համար և տվյալ հասարակական պայմաններում: Այդ բաժանումը պայմանավորված է յեղել արտադրութայն անբավարար չափով և իսպառ կվերացվի արդի արտադրողական ուժերի լրիվ զարգացումից հետո: Յեւ, իրոք, հասարակական դասակարգերի վոչնչացումը յենթադրում է, վոր դալու յե պատմական դարգացման՝ այն աստիճանը, յերբ անախրոնիզմ է վո՛չ միայն այս կամ այն վորոչ դասակարգի տիրապետությունը, այլ նաև ընդհանրապես վորեւե դասակարգային տիրապետություն, հետևապես նաև ինքը՝ դասակարգերի բաժանումը:

¹ Մեր կուսակցութայն XVII կոնֆերենցիան և XVII համագումարը վորպես յերկրորդ հնգամյա պլանի խնդիր դրին վոչնչացնել պարալիտային տարրերի մնացորդները և առհասարակ դասակարգերը, կառուցել անդասակարգ սոցիալիստական հասարակություն: «Յերկրորդ հնգամյակի հիմնական քաղաքական խնդիրն և կապիտալիստական տարրերի և առհասարակ դասակարգերի վերջնական լիկվիդացիան, դասակարգային տարրերությունը և շահագործումը ծնող պատճառների լիովին վոչնչացումը և կապիտալիզմի մնացուկների հաղ-

Հետևապես, դասակարգերի վոչնչացումը յենթադրում է արտադրութայն զարգացման այնպիսի բարձր աստիճան, յերբ առանձին հասարակական դասակարգի կողմից արտադրութայն միջոցների ու պրոդուկտների—իսկ նրանց հետ միասին նաև քաղաքական տիրապետութայն, կրթութայն ու հոգեւոր ղեկավարութայն յուրացումը վո՛չ միայն դառնում է ավելորդ, այլ նաև արդելք և լինում տնտեսական, քաղաքական ու մտավոր զարգացման համար: Այդ աստիճանին այժմ հասել ենք: Բուրժուազիայի քաղաքական ու մտավոր անանկությունը հաղիվ թե դադոնիք և կազմում նույնիսկ հենց իր համար, իսկ նրա տնտեսական անանկությունը կրկնվում է ամեն տաս տարին մեկ անգամ կանոնավորապես: Ամեն մի ճգնաժամի ղեպքում հասարակությունը խեղդվում է իր սեփական արտադրողական ուժերի և պրոդուկտների ծանրութայն տակ, վորը նա չի կարող ոգտագործել, և անճարակ է մնում այն անմիտ հակասութայն հանդեպ, վորը արտադրողներին ղրկում է սպառելու հնարավորութայնից հենց այն պատճա-

թահարումը եկոնոմիկայի և մարդկանց գիտակցութայն մեջ, յերկրի ամբողջ աշխատավոր բնակչությունը անդասակարգ սոցիալիստական հասարակութայն գիտակից ու ակտիվ կառուցողներ դարձնելը» (XVII կոնկոնֆերենցիայի բանաձևը): Արդեն կուսակցութայն XVII համագումարում արած իր ղեկուցման մեջ ընկեր Ստալինը, ԽՍՀՄ Ժողովրդատնտեսական վերելքի և ներքին ղրութայն անախրի հիման վրա արձանագրում եր, վոր «սոցիալիստական ձևն անբաժան տիրապետող և միակ իշխող ուժն է ամբողջ Ժողովրդական տնտեսութայն մեջ»: Այդ ասվեց 1934 թ. հունվարին: Յերկու տարի անց, 1936 թ. հունվարին, ԽՍՀՄ յերկրորդ գումարման ԿԳԿ յերկրորդ նստաշրջանում արած ղեկուցման մեջ ընկեր Մոլոտովը կարող եր լիակատար իրավունքով արձանագրել, վոր «մենք հաջողութամբ իրագործում ենք յերկրորդ հնգամյակի հիմնական քաղաքական խնդիրը—կապիտալիստական տարրերի և առհասարակ դասակարգերի լիկվիդացիան:

Այդ չի նշանակում, թե մեզ մոտ վոչնչացել են իրենց դասակարգային բնույթով մեզ թնամի տարրերը: Դրանց թիվը ղեռ քիչ չե: Յեւ հեղափոխական ղդատութայն ամենափոքր թուլացումը նրանք ոգտագործում են, վորպեսզի ստորություն անեն և խանգարեն մեր գործին... Բայց յեթե վերցնենք մեր պետութայն այժմյան սոցիալական հիմքը, ապա այդ լիովին համապատասխանում է այն փաստին, վոր յերկրի ամբողջ Ժողովրդական տնտեսությունը դարձել է սոցիալիստական: Այս իմաստով դասակարգերի լիկվիդացիայի խնդիրը մենք լուծել ենք»:

Ուրի Հովարդի հետ 1936 թ. մարտի 1-ին ունեցած ղրույցի Ժամանակ ընկեր Ստալինն ասում եր, վոր մենք «սոցիալիստական հասարակություն ենք կառուցել»: Պատասխանելով նոր ընտրական սիստեմի և ԽՍՀՄ-ում մեկ կուսակցություն ղոյություն ունենալու մասին Հովարդի հարցին, ընկեր Ստալինն ասում եր. «Քանի վոր դասակարգեր չկան, քանի վոր դասակարգերի միջև

ռով, վոր պրոդուկտներն սպառողներ չունեն: Իրենց հզոր աճման մեջ արտադրութեան միջոցները պատուում են արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակի դրած կապանքները: Այդ կապանքներից ազատվելը միակ նախնական պայմանն է արտադրողական ուժերի անընդհատ, շարունակ արագացող զարգացման համար, իսկ դրա շնորհիվ—նաև հենց իր՝ արտադրութեան գործնականապես անսահման ամբարձման ամբարձման համար: Բայց այդ դեռ բոլորը չեն: Արտադրութեան միջոցները հանրային-սեփականութեան դարձնելը վերացնում է վո՛չ միայն նրա կանոնավոր ընթացքի դեմ յեղած այժմյան արհեստական խոչընդոտները, այլ նաև արտադրողական ուժերի ու պրոդուկտների այժմ փաստորեն անխուսափելի վատնումն ու փչացումը, վորն ամենաարագ՝ չափերի յե հասնում ճշնաթամերի միջոցին: Բացի դրանից, նա հասարակութեան համար մեծ քանակութեամբ արտադրութեան

սահմանները վերանում են, քանի վոր մնում է միայն մի վորոշ, բայց վո՛չ հիմնական տարբերություն, սոցիալիստական հասարակութեան տարբեր միջնախավերի միջև, չի կարող սնուցիչ հող լինել պայքարող կուսակցութեանը ստեղծելու համար»:

Խորհուրդների Համամիութենական VIII Արտակարգ համագումարում արած «ԽՍՀ Միութեան Սահմանադրութեան նախագծի մասին» իր ղեկուցման մեջ ընկեր Ստալինն արձանագրում եր, վոր մեր խորհրդային սոցիալիստական հասարակութեան մեջ «բոլոր շահագործող դասակարգերը... վերացված են»:

Մենացել է բանվոր դասակարգը:

Մենացել է դուռացիների դասակարգը:

Մենացել է խնամիչներին»:

«Մեր խորհրդային հասարակութեանը,—ասում եր ընկեր Ստալինը նույն ղեկուցման մեջ,—հասավ այն բանին, վոր նա արդեն հիմնականում իրականացրեց սոցիալիզմը, ստեղծեց սոցիալիստական հասարակարգ, այսինքն՝ իրագործեց այն, վոր մարքսիստների մոտ կոչվում է կոմունիզմի առաջին կամ ստորին փուլը: Նշանակում է, մեղանում արդեն հիմնականում իրականացված է կոմունիզմի առաջին փուլը, սոցիալիզմը»:

Համաշխարհային-պատմական այդ հաղթանակները, վորոնք ձեռք են բերված ԽՍՀՄ-ում դասակարգային թշնամու դեմ մղված ամենազաթան պայքարում, և հետագա առաջընթաց շարժումը դեպի կոմունիզմի բարձրագույն փուլը պահանջում են պրոլետարիատի գիտատուրայի ամեն կերպ ամրապնդումը: «Մենք, ասում եր ընկեր Ստալինը,—պետութեան մահացման կողմնակից ենք: Յե՛մ մենք դրա հետ միասին կողմնակից ենք ուժեղացնելու պրոլետարիատի գիտատուրան, վորը մինչև այժմ գոյություն ունեցող պետական իշխանութեաններից ամենակարողն ու ամենահզորն է: Պետական իշխանութեան բարձրագույն զարգացում պետական իշխանութեան մահացման համար պայմաններ նախադասարանելու նպատակով—ահա մարքսիստական ֆորմուլան»:

միջոցներ ու պրոդուկտներ է խնայում այժմ իշխող դասակարգերի և նրանց քաղաքական ներկայացուցիչների խելագար շռայլութեանը վերացնելու միջոցով: Հասարակութեան բոլոր անդամներին դոյութեան լիովին բավարար և յուրաքանչյուր ուր բարեկամ-վող նյութական պայմանները, ինչպես նաև նրանց ֆիզիկական ու մտավոր ընդունակութեանների լրիվ զարգացումն ու ոգտադործումը հանրային արտադրութեան միջոցով ապահովելու հանրապետութեանն այժմ առաջին անգամ է ձեռք բերվում, բայց նա իսկապես ձեռք է բերվում 1:

Արտադրութեան միջոցները դրավելու հետ միասին հասարակութեանը վերացնում է ապրանքային արտադրութեանը, իսկ դրա հետ միասին պրոդուկտների տիրապետութեանը արտադրողների վրա: Հանրային արտադրութեան անարխիան փոխարինվում է արտադրութեան կազմակերպումով ըստ նախամտածված պլանի: Դադարում է դոյութեան անհատական կռիվը: Այդպիսով մարդը վերջնականապես փորոշ իմաստով ջնկվում է կենդանիների աշխարհից և դոյութեան դադանային պայմաններից անցնում է իսկապես մարդավայել պայմանների: Մարդկանց չընկալաբար և մինչև այժմ նրանց վրա իշխող կենսական պայմանները ընկնում են մարդկանց իշխանութեան ու վերահսկողութեան տակ, վորոնք առաջին անգամ դառնում են բնութեան իսկական և գիտակցական իշխողներն այն չափով, վորհասիով նրանք իրենց սեփական հասարակական հարաբերութեաններին տեսն են դառնում: Նրանց սեփական հապարակական դործողութեանների ուրենքները, վորոնք մինչև այժմ կանգնած էին մարդկանց դեմ վորպես ոտար, նրանց վրա իշխող՝ բնութեան ուրենքներ, լիովին գիտակցաբար

1 Միքանի թվեր կարող են մոտավոր պատկերացում տալ արտադրութեան բերքի միջոցների ընդարձակման աներակալելի ընդունակութեան մասին նույն-իսկ կապիտալիստական ճնշման տակ: Գիֆֆենի նորագույն հաշիվներով՝ Մեծ-Բրիտանիայի և Իռլանդիայի բոլոր հարստութեանների ընդհանուր գումարը կլոր թվով կազմում եր—

1814 թ.	2.200 միլ.	Ֆունտ ստերլինգ, կամ 22 միլիարդ ուոլրլի
1865 »	6.100 »	» 61 »
1875 »	8.500 »	» 85 »

Իսկ ինչ վերաբերում է արտադրութեան միջոցների և պրոդուկտների վորջնացմանը ճշնաթամերի միջոցին, ապա գերմանական արդյունաբերողների չերկրորդ կոնգրեսում (1878 թ. փետրվարի 21-ին Բեռլինում) պարզվեց, վոր հենց միայն գերմանական յերկաթի արդյունաբերութեան ընդհանուր կորուստը վերջին ճշնաթամի միջոցին 225 միլիոն ուոլրլու յե հասել: (Ենթադրադրույթները):

կիրաււում են նրանց կողմից և, հետեապես, յենթարկւում են նրանց տիրապետութեանը: Հասարակական կեցութեանը, վորմիւնչե աշխ մարդկանց թիւում եր վորպես ի վերուստ բնութեանից ու պատմութեանից տրւած մի տեսակ պարզե, դառնում են նրանց սեփական, ազատ դործը: Պատմութեան վրա իշխող որդեկեանի, խորհրդավոր ուժերը իր իսկ՝ մարդու վերահսկողութեան տակ են անցնում: Յեւ միայն այդ մոմենտից մարդիկ իրենք կսկսեն միանգամայն դիտակցորեն կերտել իրենց պատմութեանը, միայն այդ ժամանակ նրանց կողմից շարժման մեջ դրվող հասարակական պատճառները զգալի և շարունակ բաժող հալոյցանկալի ներգործութեան կունենան: Յեւ այդ կլինի մարդկութեան թուիչն անհրաժեշտութեան թագաւորութեանից դեպի ազատութեան թագաւորութեանը:

Վորպէս յեզրափակում տանք զարդացման մեր շարադրած
Բնութագրի հանրապումարը. —

I. Միջնադարյան հասարակութիւն: Մանր անհատական արտադրութիւն: Արտադրութեան միջոցները հատկացված են անհատական սպառման համար և այդ պատճառով ել, բնականաբար, անդուրաշարժ են, մանր և չնչին ղործողութեամբ: Արտադրութիւնը պրոդուկտների անմիջական սպառման համար ե հենց իր՝ արտադրողի կամ ֆեոդալ տիրոջ կողմից: Միայն այնտեղ, վորտեղ անմիջական սպառումից ալիւցուկ ե մնում, այդ ալիւցուկը վաճառքի և փոխանակութեան ե հանվում. հետեապես, ալըանքային արտադրութիւնը սաղմնային վիճակում ե. բայց նա այդ ժամանակ ել իր մեջ հանրային արտադրութեան անարխիայի սաղմեր ե պարունակում:

II. Կապիտալիստական հեղափոխութիւն: Հեղաշրջում ար-
դունաբերութեան մեջ, վոր կատարւիլ է սկզբում պարզ կոոպերա-
ցիայի ու մանուֆակտուրայի միջոցով: Արտադրութեան մինչև ա-
ժըմ ցրված միջոցների համակենտրոնացում մեծ արհեստանոցնե-
րում և այդ ճանապարհով նրանց փոխակերպումն առանձին ան-
ձերի արտադրութեան միջոցներից հանրային միջոցների, ընդհա-
նրապես ասած՝ փոխակերպում, վոր չի չոչափել յուրացման ձևը:
Յուրացման հին ձևերն իրենց լիակատար ուժի մեջ են մնում:
Կապիտալիստի յերևան գալը՝ վորպես արտադրութեան միջոցների
սեփականատեր նա յուրացնում է նաև պրոդուկտները և դրանք
ապրանք է դարձնում: Արտադրութիւնը հանրային դործ է դառ-
նում. իսկ փոխանակութիւնը, իսկ նրա հետ նաև պրոդուկտնե-

ըի յուրացումը մնում է վորպես անհատական ակտ, միավորներէ
դուր՝—հանրային աշխատանքի պրոդուկտը յուրացում է առան-
ձին կապիտալիստը: Այդ եւ հենց կազմում է այն հակասությու-
նը, վորից բխում են այն բոլոր հակասությունները, վորոնց
մեջ չարժւում է արդէի հասարակությունը եւ վորոնք մի առան-
ձին պարզորոշությամբ յերեւան են դալիս խոշոր արդյունաբե-
րության մեջ:

ա) Արտադրողի անջատումը արտադրության միջոցներից :
Բանվորի դատապարտումը ցմահ վարձու աշխատանքի : Հակա-
դրություն պրոլետարիատի և բուրժուազիայի միջև :

բ) Ապրանքային արտադրութեան վրա իշխող որոնքները աճող կշիռն ու ուժեղացող ազդեցութիւնը: Անսանձ մրցութիւն: Հասարակական յուրաքանչյուր առանձին գործարանում յեղած հասարակական կազմակերպութեան և ամբողջ արտադրութեան մեջ յեղած հասարակական անարխիայի միջև:

[illegible]

դ) Արտադրողական ուժերի հանրային բնույթի մասնակցի ընդունումը, վերին հարկադրվում են իրենք կապիտալիստները: Արտադրութեան և հաղորդակցութեան խոշոր որդանկղմները դառնում են—սկզբում քաժմեակրական ընկերութիւնների, հետագայում տրեստների, իսկ հետո նաև սխտութեան սեփականութիւն: Բուրժուազիան դառնում է ամբողջ դասակարգ. նրա ամբողջ հասարակական ֆունկցիաներն այժմ վարձու—ծառայող են են կատարում:

III. Պրոլետարական կեդալիստութիւն: Հակասութիւնների լուծումը. պրոլետարիատը զբաղւում է հասարակական իշխանութիւնը և այդ իշխանութեան ողնութեամբ արտադրութեան, բուրժուազիայի ձեռքից դուրս յեկող հանրային միջոցները դարձնում է հանրային սեփականութիւն: Դրանով պրոլետարիատը արտադրողական ուժերն ազատում է նրանց մինչև այդ դոյութիւն ունեցող կապիտալի հատկութիւններից և զարգացման լիակատար ազատութիւն է տալիս նրանց հանրային բնույթին: Այդպիսով, հնարավոր է դառնում հանրային արտադրութիւնն ըստ նախամտածված պլանի: Արտադրութեան զարգացումն անախորհիքմ է դարձնում տարրեր դասակարգերի հետագա դոյութիւնը: Նույն չափով, ինչ չափով անհետանում է հանրային արտադրութեան անարխիան, մարում է նաև պետութեան քաղաքական հեղինակութիւնը: Մարդիկ, վերջապես իրենց սեփական հասարակական կեցութեան տերը դառնալով, դրա հետևանքով դառնում են բնութեան տերը, իրենք իրենց տերը—ազատ:

Այնպիսի ազատադրող այդ սխրագործութիւնը կատարել—ահա արդի պրոլետարիատի պատմական կոչումը: Հետադոտել այդ հեղաշրջման պատմական պայմանները և բռն իսկ ելութիւնը և այդպիսով պարզել այդ հեղաշրջումը կատարելու կոչված, այժմ ճնշված դասակարգի համար նրա սեփական գործի պայմաններն ու բնույթը,—ահա գիտական սոցիալիզմի խնդիրը, վոր պրոլետարական շարժման թերթիական արտահայտութիւնն է:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

62

1882 թվի դ'րմաներեն առաջին հրատարակութեան առաջաբանը	3
1902 թվ. անդլերեն հրատարակութեան ներածութիւնը	7
Սոցիալիզմի զարգացումը ուսուցիայից դեպի դիտութիւն	11

Թարգմ. Վ. Փոքեյան
Խմբագիր Լ. Սպանյան
Ցեն. խմբ. Ս. Խաչատրյան
Մրրագրիչ Ա. Մանուկյան
Կոնսուլ սրբագրիչ Յե. Տ.-Մինասյան

Դրամական լիազոր № Վ. 1083, հրատ. № 769

Պատվեր № 287, տիրաժ 10.000

Հանձնվել է արտագրության 22 VII 1939 թ.

Ստորագրվել է ամսագրելու 15/I 1940 թ.

Դրամ 35 կ. կազմը՝ կալենկորից 1 ա. 15 կ., հասարակը՝ 65 կ.

Քաղաքական գրականության պետական հրատարակչության տպարան,
Յերևան, Ազգային գրական № 65

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0173196

ԳԻՆԸ 1 Ռ. 50 Կ.

Ф. ЭНГЕЛЬС
РАЗВИТИЕ СОЦИАЛИЗМА
ОТ УТОПИИ К НАУКЕ

Государственное издательство политической литературы
Ереван ● 1940